

Universal Journal of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2021 (Haziran/June)

ASTRONOMİ BİLİMLERİNE ARZ YOLUYLA HADİSTE METİN TENKİDİ

Text Criticism of Hadith by Supply to Astronomical Sciences

Sorumlu Çeviren: Yahya Zakareya Ali MAABDEH

Dr. Öğr. Üyesi Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Assistant Dr., Pamukkale University, Faculty of Theology,
Department of Hadith, Denizli/Turkey
dr.ymaabdeh@hotmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-4850-0990>

Çeviren: Hüseyin YÜREKLİ

Dr. İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Dr., İzmir Katip Çelebi University, Faculty of Theology,
Department of Hadith, İzmir/Turkey
huseyinyurekli20@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-2899-644X>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Çeviri Makale/ Translated Articles

Geliş Tarihi/Date Received: 15/06/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 27/06/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 30/06/2021

Atıf/Citation: Maabdeh, Yahya Zakareya Ali. "Şi'b Kavramı Işığında Şi'bu Ebî Tâlib'in Mekânsal Tespiti". çev. Yahya Zakareya Ali Maabdeh & Hüseyin YÜREKLİ *Universal Journal of Theology* 6/1 (2021): 351-383.

Astronomi Bilimlerine Arz Yoluyla Hadiste Metin Tenkidi*

Öz

Bu çalışma, Hz. Peygamber'in gök bilimi ile ilgili hadislerini, astronomi bilimlerinin yardımıyla incelemeyi hedeflemektedir. Tenkit uygulaması esas alınarak konunun önemi ve gerekçeleri çalışmada işlenmiştir. Ayrıca, araştırma genel olarak deneye dayalı bilimler, özel olarak ise astronomi bilimleri ve uygulamaları ışığında birtakım ilkeler yardımıyla hadis rivâyetlerini yorumlamayı amaçlamaktadır. Özellikle de muhaddislerin rivâyet ve dirâyet ilimleriyle ilgili yöntemlerini söz konusu ilkeler bağlamında ele almaktadır. Çalışmada incelenen rivâyetlerin metinleri, astronomi bilimindeki kurallarla mukâyese edilerek hadislerin sıhhatine dair kaideler belirlemeye çalışılmıştır. Netice itibarıyla bu çalışmada ele alınan hadislerde geçen aktarımlar ile astronomi biliminde yer alan bilgiler arasında uyum ve benzerlik olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sünnet, Bilim, Astronomi, Tenkit.

Text Criticism of Hadith by Supply to Astronomical Sciences

Abstract

This study aims to examine the hadiths of the Prophet about astronomy with the help of astronomy sciences. The importance and justifications of the subject are discussed in the research based on the application of criticism. In addition, the research aims to interpret hadith narrations with the help of some principles in the light of empirical sciences in general and astronomy sciences and practices in particular. In particular, it deals with the methods of the hadiths scientist related to the sciences of narration and wisdom in the context of these principles. The texts of the narrations examined in the study were compared with the rules in astronomy and it was tried to determine the rules about the authenticity of the hadiths. As a result, it has been determined that there is harmony and similarity between the transmissions in the hadiths discussed in this research and the information in astronomy..

Keywords: Hadith, Sunnah, Science, Astronomy, Criticism.

Giriş

Kur'ân ve Sünnet, evrenin yaratılmasından âhir zamanda kıyametin kopmasına kadar birtakım süreçleri ele alan ve gök bilimleriyle ilgili olan birçok âyet ve hadis içermektedir. Astronomiyle alakalı olan olaylardan bahseden söz konusu naslar, İslâm'ın evrene bakış açısını ortaya koymaktadır. Vahiy, insanlara yol göstermek, hidayete iletmek ve onların tefekkür etmelerini sağlamak gibi amaçlarla bilimsel ve astronomik olaylardan bahsetmektedir.

İslâm'ın kurucu metinlerinde astronomi, fizik, kimya vb. pozitif bilimlerle ilgili olay ve konular işlenmiştir. Pozitif bilimler ise göreceli ve değişkendir, geçerliliği şartlara bağlıdır. Vahiy ise bilgi teorisi oluşturmada öncelikli ve mutlak bilgiye delalet etmede nihâi(son) kaynaktır. Vahiy metni, herhangi bir bilgiye kaynaklık etme noktasında sözlükler ve ansiklopedilerden daha zengindir. Çünkü vahiy, mevcudâtı yoktan var edip sonsuz ilim ve hikmet sahibi olan yaratıcıdan gelmektedir, yaratan da yarattığını en ince ayrıntısına kadar

* Bu çalışma, Yahya Zakareya Ali Maabdeh'in Muhammed Abdurrahman al-Tavalbeh danışmanlığında yaptığı *Astronomik Olaylarla İlgili Nebevî Hadisler* (لأحاديث النبوية الواردة في الوقائع الفلكية) başlıklı doktora tezinden uyarlanarak tercüme edilmiştir.

bilmektedir. Nitekim bu hususa “*Yaratan yarattığını bilmez mi? O, kullarına lutfeden ve herşeyden haberdar olandır*”¹ mealindeki âyette işaret edilmiştir. Bu nedenle, bilim ve din arasında hiçbir çatışma ve çelişki bulunmaması gerekmektedir, çünkü ikisi de Allah katından insanlara gelmiştir.

Selim akıl, İslâm’da Allah’ın varlığını, peygamberliğin ve peygamberlerin doğruluğunu ispatlama noktasında hüccettir. İnsan, iman ettikten sonra kendisine verilen yeryüzünün halifeliği ve imarı görevlerinden mesuldur. Bu görevlerini en iyi şekilde yapmak için de daha fazla bilgi edinerek ilim ve bilim öğrenmesi gerekmektedir. Bu noktada ise insanın yaşadığı evren, gezegenler ve gök cisimlerinden oluştuğu için insan ibadetlerinin vakitlerini ve günlük yaşantısındaki olayların zamanını belirlemek için astronomi bilgisine muhtaçtır. Bu nedenle de vahiy ve astronomik olayların bağlantısını ele alan bütüncül bir bilimsel tenkit yaklaşımı inşa edilmesi icap etmektedir. Bundan dolayı hadislerin gökbilimleri ile ilgili verdiği bilgilerin doğruluğunu teyit etmek ve bunları astronominin bilimsel kriterleriyle karşılaştırmak da bilimsel tenkit kavramının başlığı altına girmektedir.

Bu makale, astronomi bilimi ve uygulamaları ışığında hadiste metin tenkidini ele almaktadır. Çalışmada, söz konusu tenkidin önemi, kuralları, özellikleri ve sebeplerine değinilmiş ve bu tenkidin tarih, fıkıh ve modern bilime ait diğer konularda metot olarak kullanılabileceği ifade edilmiştir. Ayrıca araştırmada, hadiste metin tenkidinin, vahyi bilgiyi pekiştirme ve teyit etme noktasında yeni bir yöntem olduğu dile getirilmiştir. Bununla beraber selef âlimlerin ellerindeki imkanlar nisbetinde tenkitten istifade etmeye çalıştığı vurgulanmıştır.

Tenkrit uygulaması, metodolojik şüphecilüğün problemlerinin daha ötesine götürülerek daha derin bir biçimde Kur’ân-Sünnet’in hizmetinde ve dinî metinleri anlama ile yorumlamada kullanılmalıdır. Bu bağlamda çalışma, bilimsel tenkidi Kur’ân ve Sünnet’ten naslarla temellendirmekte ve tenkrit uygulamasına yönelik birtakım kurallar ve prensiplere ulaşmaktadır. Ayrıca araştırma, âlimlerin ve muhaddislerin, dini aklî ve naklî olarak ifrat ve tefrite düşmeden rivâyet ve dirayet ilimlerinin ışığında belirli prensipler dahilinde anladıkları ve araştırdıklarına dikkat çekmektedir. Onların İslâmî ilimlerde tenkrit uygulamasıyla ilgili kaideler ortaya koyma noktasındaki üstünlüğüne ve önceliğine değinmekte, İslâm ümmetinin tarihsel süreç boyunca tenkrit yöntemi oluşturmadaki çabalarını dile getirmektedir. Buna ek olarak İslâm vahyi, astronomi bilimi alanında bilgi edinme ve araştırmaya özel önem göstermiştir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v): “*Biz ümmî bir toplumuz; hesap ve okuma yazma bilmeyiz. Şunu biliriz ki ay, ya 29 ya 30 gündür.*”² anlamındaki sözleriyle

¹ Mülk, 67/14.

² Buhârî, *Savm*, 13; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fî, *Sahîhu’l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Beğâ, 3. basım, (Dimeşk, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1407/1987), II, 675 Müslim, *Sıyâm*, 15,

ayların belirlenmesinde hesap yönteminin kullanılabileceğine dikkat çekmiştir.

Araştırmanın Önemi ve Amacı

Araştırma, genel olarak Sünnet'i ele alan bilimsel tenkidin özelliklerini ele almayı amaçlamaktadır. Özel olarak ise Hz. Peygamber'in hadislerini, hadis ilimleri ve astronomi bilimleri ışığında ele alan bilimsel tenkit teorisinin esaslarını ve prensiplerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Ayrıca çalışmada, bu bilimsel tenkidin önemi, gerekçeleri, kuralları ve kategorilerinden bahsedilecektir.

Araştırmanın Problemleri

Araştırma, aşağıdaki sorunları çözmeye ve soruları cevaplamaya odaklanmaktadır;

Astronomi bilimi ve uygulamalarından Hz. Nebi'nin Sünnet'ini anlama ve yorumlama noktasında istifade edilebilir mi?

Astronomi bilimleri ve uygulamaları ışığında hadis tenkidinin önemi nedir?

Fen ve astronomi bilimleri ışığında metin tenkidini yapılmasını gerekli kılan sebepler nelerdir?

Hadis metinlerini, astronomi ve uygulamaları ışığında inceleme ve yorumlamanın bilimsel kriterleri nelerdir?

Hz. Peygamber'in Sünnet'i ve hadisleri ile astronomi bilimleri arasında uyuşan ve farklılaşan yönler nelerdir?

Araştırmanın Sınırları

Araştırma, genel olarak "Kur'ân ve Sünnet" naslarını, fen bilimleri ışığında incelemeyi hedeflerken, özel olarak Hz. Peygamber'in Sünnet'inde gök bilimleri ile ilgili hadisleri astronomi bilimi ışığında metin tenkidi kriterleri çerçevesinde ele almayı amaçlamaktadır. Bu çalışma, belirli alandaki hadisleri tetkik ederek hadiste metin tenkidi alanında genel prensipler çıkarmayı gaye edinmiştir.

Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahih-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs'il-Arabî, ty.), II, 761,1080.

Önceki Çalışmalar

Çalışmamızı hazırladığımız tarih itibariyle astronomi bilimlerine arz yoluyla hadiste metin tenkidini ele alan müstakil bir eser bulunmamaktadır. Bununla birlikte çalışmamızdaki bazı rivâyetlere ve konulara yüzeysel olarak değinen birtakım araştırmalar mevcuttur. Bu sebeple konumuzla ilgili eserleri kronolojik olarak zikredeceğiz;

el-Hey'etü's-seniyye fi'l-hey'eti's-sünniyye, Celâlüddîn Süyûtî (ö. 911/1505) tarafından kaleme alınarak arş, yeryüzü, gökyüzü, güneş, ay, gezegenler, gündüz ve gece ile ilgili rivâyetlerin nakledildiği kırk sayfadan oluşan bir eserdir. Bununla birlikte eserdeki rivâyetlerin çoğunluğu garîbtir ve müellif, rivâyetleri tahlil ve analiz etmeden sadece toplayarak cem' türü bir çalışma oluşturmuştur.³

Netâicu'l-ifhâm fi takvîmi'l-Arabi kable'l-İslâm, Mahmûd Paşa el-Felekî (ö. 1302/1885) tarafından te'lif edilen bu eser, İslâm'dan önce Arapların takvimlerini ele almakta ve altmış sayfadan oluşmaktadır. Müellif, Hz. Peygamber'in hayatını, astronomik olaylar ışığında inceleyerek siyer alanında örnek bir çalışma ortaya koymuştur. Resul-i Ekrem'in doğumu, yaşı, oğlu İbrahim'in vefatı, hicret gibi önemli hadiselerle ilgili rivâyetleri tarihsel kayıtlar ve gök olayları ışığında incelemiştir. Söz konusu rivâyetleri, astronomi bilimindeki bilgiler ve uygulamalara arz ederek ele almıştır.⁴

Tahkiku havâdisi Kusûfi's-Şemsî fi't-Târîhi'l-İslâmî, Muhammed Bâsil et-Tâî tarafından kaleme alınan eser, İslâm tarihinde gerçekleşen kûsûf ve husûf hadiselerini, gök bilimlerindeki bilgilerle karşılaştırarak ele almıştır. Müellifin eserinde, Hz. Peygamber'in hayatındaki hadiselerin tarihini belirlemek için astronomik hesaplamaları kullanmış ve astronomi bilimi ışığından metin tenkidi yöntemine başvurmuştur.⁵

Ayrıca çalışmamızda hadiste metin tenkidinin kurallarını belirleme hususunda, fen ve pozitif bilimlere arz yoluyla metin tenkidini ele alan eserlerden istifade edilmiştir. Bununla birlikte bilimlere arz yoluyla metin tenkidini ele alan söz konusu çalışmalarda, genel prensiplerden bahsedilmiş, ancak astronomi bilimine özel olarak değinilmemiştir.

Araştırmanın Metodu

Çalışmamızda genel olarak şu metotlar kullanılmıştır;

³ Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn, *el-Hey'etü's-seniyye fi'l-hey'eti's-sünniyye*, nşr. Anton M. Heinen, (Beyrut: 1982).

⁴ Mahmûd Paşa El-Felekî, *Netâicu'l-ifhâm fi takvîmi'l-Arabi kable'l-İslâm*, nşr. Ahmed Zeki Efendi, 2.basım, (Cidde: Dâru'l-Menâra, 1412/1992).

⁵ Muhammed Bâsil et-Tâî, *Tahkiku havâdisi Kusûfi's-Şemsî fi't-Târîhi'l-İslâmî*, (Yermük: Mecelletü Ebhasi'l-Yermük silsiletü ulumi'l-insaniyye, 2006), Cild:22, Sayı:2.

Tenkît Metodu: Hadis metinleri, muhaddislerin hadis tenkît metotları kullanılarak dirâyet ve rivâyet ilimleri açısından incelenmiştir. Metinler, astronomi biliminin uygulamaları ve kurallarıyla Hz. Peygamber'in Sünnet'inin özgünlüğü ve otoritesinin öncüllüğü hesaba katılarak karşılaştırılmıştır.

Tümdengelim Metodu: Hadis metinleri yorumlanarak ve bunlardan deliller çıkarılarak tümdengelim metodu kullanılmıştır. Araştırmamızda, konuyla ilgili bilgi toplamaktan ziyade bilgileri tahlil ve analiz edip bunlardan delil ve sonuç çıkarmaya odaklanmıştır. Ayrıca hadisler, Hz. Peygamber'in hadislerinin dil ve belağat özellikleri gözetilerek etimolojik ve bilimsel açıdan incelenmiştir.

Tümevarım Metodu: Araştırmacı, Hz. Peygamber'in tüm hadislerinden, astronomi ve gök olayları ile ilgili hadisleri tümevarım yöntemini kullanarak araştırmış ve tezin konusuna uygun olarak kategorilere ayırmıştır. Buna ek olarak söz konusu araştırmada, astronomi biliminin terimlerini ve kavramlarını kullanmıştır.

Araştırmanın Planı

Çalışmanın giriş bölümünde, konuyla ilgili kavramlar, etimolojik ve terimsel açıdan tanımlanacaktır. Giriş bölümünde alt başlıklar halinde "ilm-i felek" kavramı ve astronomik olayların sözlük anlamı ve terim anlamı üzerinde durulacaktır. Araştırmanın ikinci bölümünde, çalışmanın asıl konusu olan astronomik olaylara arz yöntemiyle metin tenkidi ele alınacaktır. Araştırmanın genel olarak planı şu şekildedir;

Giriş

Birinci Bölüm: Kavramsal Çerçeve

1.İlm-i Felekin Tanımı

2.Astronomik Olayların Tanımı

İkinci Bölüm: Astronomik Olaylara Arz Yöntemiyle Metin Tenkidi

1.Tenkidin Tanımı

2.Astronomik Olaylara Arz Yöntemiyle Hadis Tenkidinin Gerekçeleri

3.Astronomik Olaylara Arz Yöntemiyle Hadislerin Tashîh ve Ta'zîf Edilmesi

4.Astronomik Olaylara Arz Yöntemiyle Hadis Tenkidinin Şartları

5.Hz. Peygamber'in Sünnetindeki Astronomik Olayları Araştırmanın Kuralları

6. Astronomi ve Uygulamaları Işığında, Astronomik Olaylarla İlgili Hadisleri Araştırmaya Dair Önemli Hususlar

Sonuç

Tavsiyeler

Kaynakça

Birinci Bölüm: Kavramsal Çerçeve

1.İlm-i Felek'in Tanımı

İlm-i Felek, İslâmî literatüründe astronomi yerine kullanılarak Türkçe'de "Gökküresi bilimi" anlamına gelen terimdir. Arapça'da ise ilim ve felek kelimelerinden oluşan bir isim tamlamasıdır. Nitekim bu kavramı tam olarak tanımlamak için ilim ve felek terimlerinin teker teker ele almak gerekmektedir.

İlim, sözlük anlamı olarak Arapça'da "bilmek, tanımak, anlamak" anlamlarına gelen "عِلْمٌ" fiilinden türemiş olup "cehâlet ve bilgisizlik" manâlarında olan "جَهْلٌ" kelimesinin zıt anlamlısıdır.⁶ İstlâhî olarak ise "Belirli bir konu hakkında sistemli ve uyumlu hale getirilmiş ve uygun bir yaklaşım ve yöntem kullanılarak doğruluğu teyit edilmiş teorik bilgiler topluluğudur."⁷

Felek, Arap dilinde birçok anlama gelmekle beraber genel olarak "bir şeyin döndüğü yer, yörünge" manâlarında kullanılmıştır.⁸ Kur'ân-ı Kerîm'de "(كُلُّ فِي) (فَلَكٍ يَسْبُحُونَ) Bunların her biri kendi feleğinde yüzer" meâlindeki âyette⁹, yörünge tabiri karşılığında kullanılmış ve Allah'ın kitabında İlm-i felek ile ilgili lafzî olarak geçen tek kavramdır.

İlm-i Felek, İslâm bilim tarihinde eskiden beri "ilm-i heyeti'l-eflâk, kat'il-kevâkib ve's-şemsi ve'l-kamer ve's-semâvât ve eksâmi'l-felek ve merâkizihâ, ilm-i hey'e" gibi isimlerle bilinmektedir.¹⁰ Özellikle gezegenlerin ve gök cisimlerinin yörüngelerini, oluşumlarını ve şekillerini ele aldığı için "ilm-i hey'e" olarak adlandırılmıştır.¹¹ İslâm literatüründe astronominin karşılığı olarak kullanılan İlm-i Felek; evrenin kökenini, oluşumunu ve yaşını, evrenin içindeki gök cisimlerinin, gezegenlerin ve yıldızların hacimlerini, yörüngelerini, boyutlarını ve özelliklerini inceleyen bilim dalı olarak tanımlanmış ve farklı isimlerle adlandırılmıştır.¹²

⁶ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî. *Lisanü'l-Arab*, 3. Basım, (Beyrut: Dâru Sâdır,1414/1993), XII,417

⁷ es-Seyyid, Azmî Taha. *el-felsefe: Medhalü hadîs*, (Ammân: Dâru'l-Menâhic, 2003), s.94,

⁸ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, X, 478.

⁹ Enbiyâ, 21/33.

¹⁰ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *et-Takrîb li-haddi'l-mantık ve'l-medhal ileyhi bi'l-elfâzi'l-âmmiyye ve'l-emsiletü'l-fikhiyye*, thk. İhsan Abbas, 2.basım, (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'dirâseti ve'n-neşr, 1987) I/188.

¹¹ Hârizmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefâtihu'l-ulûm*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), I, 125.

¹² İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb, *el-Fihrist*, (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1978), I, 373.

Astronomi bilimi, geçmişte “ilm-i felek” gibi farklı isimlerle adlandırılmasına rağmen onun incelediği konular ve ilgi alanları tarih boyunca büyük değişiklik göstermemiştir. Bununla birlikte zamanın ilerlemesiyle astronomi biliminde araştırma teknikleri ve kullanılan araçlar gelişmiş, astronomi birçok bilimle ortak konularda ve alanlarda çalışmıştır.¹³ Günümüzde astronomi alanında uzmanlaşan bir bilimcinin, bazı astronomik kavramlar ve olayları konu edinen fizik, kimya, matematik, meoloji ve botanik gibi birtakım bilimlerden destek alması gerekmektedir. Örneğin; meteorları inceleyen bir bilim insanı, araştırmalarında derinleşmek için jeoloji, biyoloji ve kimya bilgisine ihtiyaç duyar.

2. “Astronomik Olaylar” Kavramının Tanımı

Araştırmamızın bu bölümünde metin tenkidi ve hadis ilimleri ışığında “astronomik olaylar” kavramının tanımını ele almaya çalışacağız. Hadis âlimleri, olaylar anlamına gelen “*vakâi*” kelimesini, “tarihsel olaylara arz yoluyla hadis tenkidi” başlığında kullanmışlar ve hadis metinlerini tarihsel olaylar ve gerçeklere arz etmişlerdir. Onlar, hadis metinlerin muhtevâları ile tarihsel olguları kıyaslama yolunu tutmuşlardır.¹⁴

“*Vakâi*”, Arapça’da “*Vâkia*” kelimesinin çoğulu olup sözlükte “gerçekleşen ve gerçekleşmesi beklenen olay, hadise” anlamlarına gelmektedir.¹⁵ Zemahşeri, “*Vâkia*” kavramının, meydana gelen hâdiseleri ve vuku’u bulan olayları ifade etmek için kullanıldığını belirtmiştir.¹⁶ Ona göre, kıyâmet kesinlikle gerçekleşeceği ve gerçekleşmesinde şüphe olmadığı için Kur’ân-ı Kerîm’de “*vâkia* (الْوَأَقِعةُ)”¹⁷ kavramıyla anılmıştır.

Çalışmamızda, “astronomik olaylar” kavramıyla, Hz. Peygamber’in hadislerinde haber verdiği evrenin başlangıcından itibaren gerçekleşen ve gerçekleşmesi beklenen gök cisimleriyle ilgili kozmolojik olaylar kastedilmiştir. Ayrıca, Resul-i Ekrem’in hayatında meydana gelen ve bütün Müslümanları ilgilendirilen rü’yet-i hilâl gibi tarihî hadisler de bu kategoriye girmektedir.

¹³ el-Munazzamatu’l-Arabiyye li’l-terbiye ve’s-Sekâfe, *Mustalahâtu’l-feleki fi’t-ta’lîmi’l-âlî, Meâcimu’l-mu’temeri’s-sâlis li’t-tearrub*, Daru’l-beydâ, 1977; s.10.

¹⁴ Akâyla, Sultan Sened, *Nakdu’l-hadis bi’l-ard alâ’l-vekâi’ ve’l-ma’lûmâtî’t-târîhiyye*. (Amman: Daru’l-feth li’n-neşr ve’tevzî’, 2002).

¹⁵ Zebîdî, Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâciü’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, thk. komisyon, (Kuveyt: Dâru’l-hidâye, 1965), XXII, 353.

¹⁶ Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf ‘an haqâ’iki gâvâmi’i’t-tenzil ve ‘uyûni’l-eqâvil fi vücûhi’t-te’vil*. Thk: Abdürrezzak el-Mehdi, (Beyrut: Dâru ihyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, ty.), IX, 454.

¹⁷ Vakı’a, 56/1; “(إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ) *Vâkia vuku bulduğu zaman!.. (Va’ad edilen büyük devrim ve değişimle, dünya ve insanlık tarihinin en önemli olayı ve daha sonra kıyamet sabahı koptuğu an; kâfirlerin, zalimlerin ve işbirlikçi hainlerin durumu nasıl olacaktır?)*”; Abdullah-Ahmet Akgül Meali, <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=56&ayet=1> (Erisim Tarihi: 10.05.2021)

İkinci Bölüm: Astronomik Olaylara Arz Yöntemiyle Metin Tenkidi¹⁸

1. Tenkidin Tanımı

Arapça kökenli olan tenkit kelimesi “eleştirmek” anlamına gelen “nekada (نَكَدَ)” fiilinden türemiştir. Bu fiilin çeşitli şıgalarının mastarları olan “nakd” ve “tenâkud” sözcükleri “peşin para, dirhemini gerçeğini sahtesinden ayırmak, münâkaşa etmek, eleştirmek” manalarında kullanılmıştır.¹⁹ Tenkit ya da nakd kavramı, İslâm ilimler tarihi literatüründe terimsel anlamda isim olarak yeni kullanılmaya başlamasına rağmen bu kavramın kökeni ve muhtevâsı asr-ı saadete kadar dayanmaktadır. Aynı zamanda muhaddisler de erken dönemlerden itibaren rivâyetlerin sıhhatini tespit ederken hadis tenkit yöntemlerini kullanmışlardır.²⁰ Nitekim Nureddin İtr, hadiste tenkit kavramını “Kabul ve red açısından rivâyetlerin senedlerinin ve metinlerinin incelenip tasnif edilmesi” olarak tanımlamıştır.²¹ Bu tanımdan hareketle tenkit kelimesinin sözlük anlamı ile terim anlamı arasında açık bir ilişki olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü hadislerin sağlamlık derecelerinin kabul ve red açısından tetkik edilmesi bir eleştiri ve araştırma işlemidir.

2. Astronomik Olaylara Arz Yöntemiyle Hadis Tenkidinin Gerekçeleri

Hadis âlimleri tarafından hadis tenkidi yapılmasının temel gerekçesi, hadislerin Müslümanların çoğunluğunu tarafından kutsal bilgi kaynağı olarak kabul edilmesi ve onların bazılarının Resul-i Ekrem’e vahiy yoluyla gönderildiğine inanılmasıdır.²² Zira, rivâyetlerin senetlerinin ve metinlerinin sağlamlık derecelerinin bilimsel ve geleneksel yollarla incelenerek tespit edilmesi hadislerin kutsal bir bilgi kaynağı olarak doğrulanması anlamına gelmektedir. Bundan dolayı muhaddisler tarafından hadis tenkidi hadis rivâyetinin ilk dönemlerinde “Hz. Peygamber’in (s.a.v) hadislerini tesebbüt” adıyla başlamıştır.²³ Nitekim Muhammed Umerî, sahâbe devrinde hadis tenkidinin, dini koruma

¹⁸ Bu başlıktan itibaren tezin beşinci bölümünden sonuna kadar kısmı özetlenmiştir. Sonuç ve tavsiyeler kısmı ise tezden uyarlanarak bu makaleye uygun olarak değiştirilmiştir.

¹⁹ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, III, 425.

²⁰ Umerî, Muhammed Ali Kâsım, *Dirâsât fî Menhecî'n-Nakd 'İnde'l-Muhaddisin*, (Ürdün: Dâru'n-nefâis, 1420/2000), s.11.

²¹ Nüreddin İtr, *Menhecî'n-nakd fî ulûmî'l-hadis*, 3. Basım, (Dimeşk; Dâru'l-Fikr, 1412/1992), s.32.

²² Kur’ân hâricinde vahiy bulunup bulunmadığı meselesi, ihtilaflı olan konulardan birisidir. İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre Resul-i Ekrem, Kur’ân dışında vahiy almıştır. Nitekim İmam Mâtürîdî, Allah’ın kitabı dışında helal ve haramları açıklayan vahyin ve ilham ve ifham vahyinin bulunduğunu dile getirmiştir. İmam Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, XIII, 251-252; Yusuf Şevki Yavuz, “Vahiy”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/ 440-443.

²³ el-Cevâbî, Muhammed Tâhir, *Cuhûdu'l-muhaddisîn fî nakdi metni'l-hadisi'n-nebevî*, (Tunus: Müessesetü Abdülkerim b. Abdullah; el-İdlibi, Salahaddin b. Ahmed, *Menhecî'n-Nakdi Inde Ulemâi'l-hadis*, (Beyrut: Dâru'l-Âfâk, 1403).

gayretinin neticesi olan tespit ve tedbir işleminden ibâret olduğunu dile getirmiştir.²⁴

Hadis tenkidi yapılmasının temel sebebi, nakleden râvînin adaleti hakkında şüpheye düşülerek râvînin güvenilirliğinin sorgulanması değildir. Zirâ, hadis tenkidinin doğuş dönemi olan sahâbe devrinde hadis uydurma faaliyetlerinin başlamadığı bilinmektedir. Bu dönemde tenkit, hadis rivâyetinde râvînin hataya düşme ve unutma ihtimali gibi sebeplerden dolayı yapıyordu. Nitekim Fâyez Ebû Umeyr, sahâbelerin kendilerine ulaşan hadisleri inceleme haklarının olduğunu ifade etmiştir. Ona göre sahâbe, Resul-i Ekrem'den nakledildiğini düşündüğü rivâyetler hakkında bir tek kelime dahi söylemezdi. Onlar, daha çok nakleden râvîyi inceler ve nakledilen metni gözden geçirirdi.²⁵ Özellikle şunu belirtmemiz gerekir ki sahâbe, hadis metinleri dinî anlamda delil olduğu için bunlara büyük ehemmiyet gösterirlerdi. Onlar, hadis tenkidini bu doğrultuda yaparlar ve tenkidi hadislerin sıhhatlerini belirme ve güvenilirliğini tespit etme noktasında en önemli mercî olarak kullanırlardı.

Sahâbe devrinde hadiste metin tenkidıyla alakalı olarak en iyi örnek Hz. Âişe'nin istidrâklarıdır. Hz. Âişe, bazı sahâbî ve tâbiînin rivâyetleri ve fikirlerine itiraz ederek bunları düzeltme yoluna gitmiştir. Nitekim, Hz. Âişe'nin yaptığı söz konusu tashîhler incelendiğinde, onun tenkidinin sahâbenin adaleti ile râvînin hata yapma ve unutma ihtimali arasındaki farkı ortaya koyduğu söylenebilir.²⁶

Makalemizin ana konusu olan astronomik olaylara arz yöntemiyle hadis tenkidi, hadis tenkidinin alt kategorilerinden biri ve ayrılmaz bir parçasıdır, diğer hadis tenkit metotlarıyla birçok yönden ortak özelliğe sahiptir. Bu tür hadis tenkidi, rivâyet, dirâyet²⁷ ve sıhhat itibarıyla hadis ilimlerinin bütün kavramlarını içine almaktadır.²⁸ Astronomik olaylara arz yöntemiyle hadis tenkidi, şu hususiyetleri barındırmaktadır;

Hadis rivâyetinin isnâdının güvenilirlik açısından incelenmesi, sahîh ve zayıf hadisin isnad ilimlerinin kullanılarak ayırt edilmesi.

Hadisin metninin, hadis şerhlerinden yararlanarak tahlil ve şerh edilmesi, hadisten deliller ve sonuçlar çıkarılması. Bu minvâlde küsûf ve husûf gibi gök cisimleriyle ilgili rivâyetler, şârihler tarafından yaşadıkları dönemin bilimsel şartları nispetinde ele alınmıştır. Bununla birlikte bilimlerin gelişmesiyle asrımızda Kur'ân ve Sünnet'i bilimsel gelişmeler ışığında inceleyen "ilmî i'câz"

²⁴ Umerî, Muhammed Ali Kâsım, *Dirâsât fî Menhecî'n-Nakd 'Inde'l-Muhaddisin*, s.10, 14.

²⁵ Ebû Umeyr, Fâyez Abdülfettah, *Kavâidü nakli'l-haber fi'l-Kitâbi ve's-Sünne*, Mecelletü'l-İslâmiyyetü'l-marife (es-senetü'l-âşira), yıl: 10, sayı:39, 1432, 147.

²⁶ Leylâ Râmî, *Kırâatü fî istidrâkâti Ümmi'l-mü'minîn Âişe radiyallahu anha fî rivâyâtî's-sahâbe*, Mecelletü'l-İslâmiyyetü'l-marife (es-senetü'l-âşira), yıl: 10, sayı:39, 1426.

²⁷ Umerî, *Dirâsât fî Menhecî'n-Nakd 'Inde'l-Muhaddisin*, s.20.

²⁸ Nüreddin 'Itr, *Menhecü'n-nakd fi ulûmî'l-hadis*, s.16.

veya “tefsîru’l-ilmî” şeklinde adlandırılan ilmi disiplinler ortaya çıkmıştır. Bunların da hadis tenkidinin bir türü olduğu söylenebilir.

Hadis metinlerinde görülen çelişkilerin ve zıtlıkların, muhtelifü’l-hadîs ilminden yararlanarak giderilmesi. Özellikle çağımızda astronomik gelişme ve buluşların artmasıyla çelişkili gibi görünen rivâyetler, tenkit ve ihtilâfû’l-hadîs bağlamında tetkik edilmelidir.

İslâm tarihi ve siyerde yaşanan ve aynı zamanda hadis metinlerinde nakledilen tarihsel olayların, tarih ilmi ve tarihsel gerçeklerle mukayese edilmesi, hadiste metin tenkidinin konusuna girmektedir. Bununla birlikte hadis metinlerinde anlatılan gök olayları da tarihsel gerçekler ve kayıtlarla karşılaştırılarak ele alınabilir.

Astronomik olaylara arz yöntemiyle hadis tenkidinin, İslâm’ın kurucu metinleri olan Kur’ân ve Sünnet’ten dayanakları mevcut bulunmaktadır. Kur’ân-ı Hakîm, birçok âyette evrenin oluşumundan ve astronomik olaylardan bahsetmektedir. Mesela, *“İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?”*²⁹ mealindeki âyette, yer ile göğün bitişikken ayrıldığı ve her şeyin sudan yaratıldığı belirtilerek insanlar kâinat hakkında araştırmalar yapmaya davet edilmiştir. Buna ek olarak âyetteki *“Görmediler mi? İnanmayacaklar mı?”* ifadeleri, Kur’ân’ın evrenin oluşumuyla ilgili verdiği bilgilerin doğruluğunu tetkik ve teyit etmenin gerekliliğini dile getirmektedir. Nitekim, *“Hâla Kur’an üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler (okuyup anlamaya çalışarak) mi? Eğer o, Allah’tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık bulurlardı”*³⁰ anlamındaki âyette ise Kur’ân’da çelişki ve tutarsızlık bulunmadığı beyân edilmiştir. Yukarıda zikredilen âyetlerde hareketle denilebilir ki, Kur’ân ve Sünnet’in astronomi ile verdiği bilgilerin, modern pozitif bilimler yardımıyla ele alınması ve teyit edilmesi tenkit konusunun kapsamına girmektedir.

Kur’ân ve Sünnet’in diğer ilimler ve bilimler yardımıyla incelenmesi ve araştırılması çağrısı, hem Müslümanlar hem de Müslüman olmayanlara yöneliktir. Nitekim, kimi Müslümanlar son yıllarda bilimsel tefsir ve ilmî i’câz başlıkları altında âyetler ve hadislerde verilen bilimsel bilgileri, modern pozitif bilimler aracılığıyla ele almışlar, hadis metinlerinin sıhhatini belirleme noktasında pozitif bilimleri ölçüt olarak kullanmışlardır. Senetleri sahih olan ve metinlerinde verdiği bilimsel bilgiler, modern bilimlerin içerikleriyle uyuşan hadisleri, İslâm’ın hak din olduğunu ispatlama vasıtası ve tebliğ vesilesi olarak görmüşlerdir.³¹ Onlar, İslâm vahyinin bin dört yüzyıl önce aktardığı bilimsel olgularla, modern bilimlerin verdiği bilgilerin uyuştuğunu öne sürmüş, bu nedenle İslâm ve bilim arasında çelişki olmadığını dile getirmişlerdir.

²⁹ Enbiyâ, 21/30.

³⁰ Nisâ, 4/82.

³¹ Tâî, Muhammed Bâsil, *Halku’l-kevn beyne’ilm ve’l-imân*, (Amman: Dâru’n-Nefâis, 1998), s.108-109.

Gayrimüslimler ve müsteşrikler ise İslâm'ı eleştirmek, hakikat arayışı, bilimsel araştırma ve karşıt görüşe objektif yaklaşmak gibi birtakım amaçlarla Kur'ân ve Sünnet'te yer alan bilimsel bilgileri incelemişlerdir.³² Bunlardan bazıları, İslâm vahyinin verdiği birtakım bilimsel bilgiler ile pozitif bilimler arasında uyum olduğunu tespit etmiş ve Müslüman olmuştur. Bununla birlikte kimileri ise söz konusu uyumu fark etmesine rağmen İslâm'a girmemiştir. Ayrıca bazıları ise İslâm'ın verdiği bilgiler ile pozitif bilimler arasında uyumsuzluk olduğunu öne sürmüştür. Buna ek olarak Müslüman olmayan araştırmacılar, hadisleri incelerken genellikle isnâddan bağımsız hareket ederek hadisin muhtevâsının aktardığı bilgilerin doğru olup olmadığını araştırmışlardır. Onlar, hadislerin günümüze kadar değiştirilmeden ulaştığına inanmadığı için isnâdlardan bağımsız olarak hadis metinlerinde geçen bilimsel olgularla pozitif bilimleri mukayese ederek hadis tenkidi yapmışlardır.

Astronomi bilimlerine arz yöntemiyle hadis tenkidi yapmamızın nedenlerinden biri de bilim ve dinin kaynağının ortak olması ve ikisinin de kâinatın yaratıcısı tarafından insanlara gönderilmesidir. Bu bağlamda bilim ve dinin kaynağı ortak olduğu için ikisinin arasında herhangi bir çelişki bulunmaması gerekmektedir. Nitekim, Kur'ân-ı Hakîm'de "size ilim ve bilgiden ancak az bir şey verilmiştir"³³ mealindeki âyette bilginin kaynağının Allah olduğu belirtilmiştir. Zirâ bilim, Allah'ın yarattığı mahlûkâtın tefekkür edilmesi ve incelenmesi sonucunda ortaya çıkan olguyken, din ise Allah tarafından vahiy olarak peygamberlere gönderilen bilgidir. Bu nedenle bilim, vahyi anlama ve yorumlama konusunda yardımcı kaynak olarak kullanılmalıdır. Bununla birlikte İslâm üzerinde araştırma yapan müsteşrikler, bilim ve İslâm dininin çatıştığını öne sürerek akıllarda birtakım şüpheler uyandırmışlardır.

İslâmî ilimler ve pozitif bilimlerin kaynağı arasında fark bulunmamaktadır, bunların her ikisi de menşe olarak ilâhî bilgiye dayanmaktadır. Bunlar, insan, kâinat ve vahiy arasındaki ilişkiyi yüce bir amaca dayanan kurallar çerçevesinde düzenleyen disiplinlerdir. Nitekim Gazzâlî (ö. 505/1111), bütün ilimler ve bilimlerin Allah'ın fiilleri ve sıfatlarının kapsamına girdiğini dile getirmiş, Kur'ân'da bütün ilimler ve bilimlerle ilgili işâri bilgilerin bulunduğunu ifade etmiş, Kur'ân'ı zâhiren tefsir edenlerin mevzubahis işaretlere ulaşamayacağını belirterek bunlara ulaşmak için Kur'ân'ı anlama ve tefekkür etme konusunda derinleşmek gerektiğini beyân etmiştir.³⁴

³² Moris Bükey, *et-Tevrât ve'l-İncil ve'l-Kur'ân ve'l-ilm*, terc:Hasan Halid, 2.basım, (Beirut:el-Mektebetü'l-İslâmî, 1987); Gary Miller, *Eşsiz Mucize Kur'ân*, ter: Erdoğan Baş, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2007); eserin Arapçası ve İngilizcesi için bakınız; <https://islamhouse.com/ar/author/7837/> (Erişim Tarihi:10.05.2021)

³³ İsrâ, 4/85.

³⁴ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b., *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, (Beirut: Dâru'l-Marife, ty.), I, 289.

Bilim ve dinin arasında çelişki bulunduğu iddiası, Avrupa'da reform ve rönesans devirlerinde ortaya çıkmıştır. Avrupa'da bilimlerin gelişmesiyle, bilimsel olgularla İncil âyetleri arasında birtakım çelişkiler ve tezatlıklar ortaya çıkmaya başlamış, bu sebeple kimi Avrupalı bilim insanları, bilim ve din arasında büyük bir tezatlığın bulunduğunu öne sürmüştür. Bununla birlikte bazı araştırmacılar, bilim ve İslâm arasında herhangi bir uyumsuzluk bulunmadığına dikkat çekmiş,³⁵ Avrupalıların öne sürdüğü bilim ve din çelişkisinin İncil'in tahrif edilmesinden kaynaklandığını dile getirmiştir.³⁶

Astronomik olaylara arz yöntemiyle hadis tenkidi, Sünnet'in bilimsel yorumundan ve ilmî i'câz disiplininden yararlanır. Bilimsel yorum ve ilmî i'câz ise vahiy metinlerinde ayrıntılı veya öz şekilde geçen bilimsel olguları inceleyen ilmî disiplindir. Bu minvâlde vahiy kaynaklı metinler, evrenin yaratılışına ve gök olaylarına değindiği için hadis tenkidi doğrultusunda bu hadis metinlerini incelememiz gerekmektedir. Bu anlamda, Kur'ân'ın bilimsel tefsiri veya hadislerin bilimsel yorumu İslâm'ın ilk devirlerinde başlamış ve bilimlerin gelişmesiyle önemi artmıştır. Ayrıca kâinatın yaratılışı ve gök olayları gibi birçok bilimsel konuyla ilgili âyetlerin ve hadislerin varlığı ve bunların erken dönem âlimleri tarafından yorumlanması, bilimsel yorumculuğun hicrî ilk yüzyıllarda ortaya çıktığının göstergesidir.³⁷

3.Astronomik Olaylara Arz Yöntemiyle Hadislerin Tashîh ve Ta'zîf Edilmesi

Muhaddisler tarihsel süreç boyunca hadislerin güvenilirliğini tespit etme noktasında değişik metin tenkidi yöntemleri kullanmışlardır. Klasik hadis ilimlerinde yer alan hadis metinlerindeki idrâc ve ziyâdelerin tespit edilmesi ve hadislerin şerh edilmesi gibi uygulamalar, hadiste metin tenkidi metotlarından. Bununla beraber hadislerin Kur'ân ve Sünnet'e arzı, bilimsel ve tarihsel gerçeklerle karşılaştırılması da özellikle asrımızda sıklıkla kullanılan hadiste metin tenkidi yollarındandır. Makalemizin bu bölümünde, astronomik olaylara arz yöntemiyle metin tenkidi vasıtasıyla hadislerin sıhhatlerinin belirmesinden bahsedilecektir.

Astronomik Olaylara Arz Yöntemiyle Hadislerin Tashîhi

Hz. Peygamber'in (s.a.v) hayatında gerçekleşen astronomik olaylardan bahseden zayıf hadislerin aktardığı bilgilerle, astronomik hesaplamalar veya bilimsel gerçekler uyum gösteriyorsa, isnâd açısından zayıf olan bu hadislerin

³⁵ Kutub, Muhammed, *Mezâhib fikriyye mu'âsıra*, (Kahire: Dârü's-Şurûk, 1988), s.49,50.

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız; Moris Bükey, *et-Tevrât ve'l-İncil ve'l-Kur'ân, ve'l-ilm. fihrist.*

³⁷ el-Hârisî, Ahmed Hasan Ahmed, *el-Ehâdisü'n-Nebeviyye Elle'te İstedelle bihâ alâ'l-i'câzi'l-ilmî fi'l-insân ve'l-erd ve'l-felek*, (Medine:el-Câmiati'l-İslâmiyye, 1431/2001), s.14.

metinlerinin sahîh olduğuna hükmedilebilir. Mesela, hicretin beşinci senesinde Cemâziyelâhir ayında gerçekleşen husûf (ay tutulması) olayının gerçekleştiğini nakleden bir rivâyet hadis kaynaklarında geçmektedir.³⁸ Bununla beraber bu hadisin isnâdında müdelles râvî bulunması nedeniyle senede zayıf hükmü verilmiştir. Ancak astronomik hesaplamalara ve bilimler tarihine baktığımızda söz konusu yıllarda ay tutulması gerçekleştiğini gösteren delillere rastlamaktayız. Bu delillerden hareketle rivâyetinin senedi zayıf olmasına rağmen metnine sahîh hükmü verilebilir.³⁹

Konumuzu ilgilendirilen hadislerden biri de, bilhassa Siyer kaynaklarında zikredilen ve Resul-i Ekrem'in dünyaya teşrif ettikleri gece gökte mucizevî bir yıldızın doğduğunu aktaran rivâyettir. Hasan b. Sâbit'ten nakledilen rivâyete göre Hasan b. Sâbit, yedi-sekiz yaşlarında bir çocukken Yesrib'te bir adam bağırarak yahudileri etrafında toplamış ve onlara Hz. Peygamber'in doğduğu gece gökte Ahmed yıldızının doğduğunu haber vermiştir.⁴⁰ Nitekim, Kutlu Nebinin doğum yılında altı yüz doksan yılda bir gerçekleşen nâdir bir astronomik olayın gerçekleştiği bilim tarihi kaynaklarında yer almıştır.⁴¹ Mahmûd Paşa el-Felekî, bu olayın gerçekleşme tarihinin yirmi dokuz veya otuz Mart 571 olduğunu tespit etmiştir. Söz konusu hâdise hicrî takvime göre ise Rebûlevvel ayının başlarında meydana gelmiştir.⁴² Ayrıca, yukarıda zikrettiğimiz hadisin, Resul-i Ekrem'in altmış üç yaşında Rebûlevvel ayında âhirete irtihâl ettiğini aktaran rivâyetle muhtevâ açısından bazı noktalarda benzerlik göstermesi, mevzubahis hadisin metninin sıhhatini kuvvetlendirmektedir.

Bununla beraber hadis kaynaklarında geçen rivâyetlerde, astronomi ve gök bilimleri ile ilgili çok sayıda örnek yer almamaktadır. Ancak siyer ve İslâm tarihi kaynaklarında astronomik olaylar ve gök cisimleri ile alakalı senedsiz olarak nakledilen rivâyetlerin metinleri, hadiste metin tenkidi prensipleri doğrultusunda incelenerek bunların metinlerinin güvenilirliği hakkında fikir sahibi olunabilir.

İbn Abbas'tan nakledilerek isnâdının uydurma olduğu belirtilen rivâyetin metni, güneşin doğuşu ve batışından bahsetmektedir. Söz konusu rivâyette Hz. Peygamber'e güneşin batış ve doğuş yeri sorulmuştur. O, güneşin ortadan kaybolmadığını belirtmiş, güneşin bir kavmin üzerinde doğduğunu, aynı

³⁸ İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed, *es-Sikât*, thk. Seyyid Şerefaddin Ahmed, (yy: Dâru'l-fikr, 1975), I, 261; Hâkim, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Nisaburi, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata, (Beyrut : Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990/1411), II, 512(hadis no:6056).

³⁹ Muhammed Bâsil et-Tâî, *Tahkiku havâdisi Kusûfî's-Şemsî fi't-Târîhi'l-İslâmî, İlmu'l-felek ve't-tekâvîm*, s.134-135.

⁴⁰ Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 554.

⁴¹ Siddîk Hasan Han, *Lükkatü'l-'aclân mimma temessü ilâ ma'rifetihî hâcetü'l-insân*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), I,62; İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn, *Mukaddime*, (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1984), I, 336.

⁴² Mahmûd Paşa El-Felekî, *Netâicu'l-ifhâm*, s.32-35.

anda başka bir kavmin üzerinde battığını ifade ederek bu dönüşümün tekrarlandığını dile getirmiştir. Ayrıca güneşin batışını görenlerin “güneş battı” dediğini, aynı anda güneşin doğuşunu gören başka bir kavmin de “güneş doğdu” dediğini belirtmiştir. Bu hadis, dünyanın küresel olmasından dolayı güneşin doğuş ve batışının aynı anda farklı kavimler üzerinde gerçekleştiğini aktarmıştır.⁴³ Dolayısıyla hadisin metnindeki bilgilerin doğruluğu astronomi biliminin prensipleri vasıtasıyla teyit edilebilir. Bu sebeple her ne kadar hadisin isnâdı uydurma olsa da, hadisin muhtevâsındaki bilimsel açıdan doğrulanmış bilgiler, hadisin metninin güvenilirliğini artırmaktadır. Öte yandan, isnâdı zayıf olan bir hadisin muhtevâsında, bütün insanların duyu organlarıyla algılayıp bilebileceği basit bilimsel bilgilerin bulunması durumunda ise söz konusu basit bilgilerin hadisin güvenilirliğini arttırdığı söylenemez. Zira, bu bilgileri zayıf râvî metne ilave etmiş olabilir.

Hadisin metnindeki bilgilerin, Kur’ân, Sünnet ve bilimsel gerçeklerle uyuşması durumu, hadisin isnâdından bağımsız olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu durum hadisin senedinin sıhhatini etkilemezken, hadisin metninin sıhhatini güçlendirmektedir. Dolayısıyla metinleri astronomik olaylardan bahseden rivâyetlerin senedleri de aynı şekilde ele alınmalı ve bunların isnâdının güvenilirliği tespit edilirken isnâd, cerh ve ta’dil ilimlerinden yararlanılmalıdır.⁴⁴

Özet olarak fikhî hükümleri aktarmayan astronomi ile ilgili zayıf isnâda sahip hadis metinlerindeki bilgiler, bilimsel gerçeklerle mukayese edilerek hadisin metninin güvenilirliği hakkında birtakım çıkarımlar yapılabilir ve bunların metinlerinin bazılarının sahih olma ihtimalinden bahsedilebilir.⁴⁵ Ancak bu uygulamada, aşağıdaki hususlara dikkat edilmesi gerekmektedir;

Hadisin zayıflık sebebinin ayrıntılı bir şekilde incelenerek belirtilmesi.

Hadisin metninin zayıf olma ihtimali göz önünde bulundurularak hadisin muhtevâsının sahîhliği hakkında kesin ve mutlak hüküm verilmemesi. Klasik hadis usulünde, rivâyetin sıhhatinin kesin olarak ancak mutâbî ve şâhid hadisler takviyesiyle güçlendiğinin unutulmaması.⁴⁶

Hadisin metninde geçen olguları teyit eden bilimsel bilgi ve gerçeğin bilim otoriteleri tarafından kabul görmüş bir bilimsel gerçek olması.

⁴³ Söz konusu uydurma hadisi mu’teber hadis kaynaklarında bulamadım. Hadisin *Müsned-i Ebû İshâk Hemadânî* adlı eserde geçtiği dile getirilmiştir; <http://islamport.com/k/mjl/6401/32625.htm> (Erişim Tarihi: 10.05.2021).

⁴⁴ Çünkü hadis ilimlerin hadisin birden fazla benzer veya farklı isnâdlarla nakledildiğinde hadisin senedinin sıhhati kuvvetlenmektedir; Tarık İvedillah, *el-İrşâdât fi takviyeti’l-ehâdis bi’ş-şevâhid ve’l-mütebeât*, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1417), s.46, 78.

⁴⁵ İbnü’s-Salâh Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Ulûmu’l-hadis*, (Beyrut: Dâru’l-fikri’l-muâsir, 1977), s.103.

⁴⁶ İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s.104, 105.

Hadis metninin muhtevâsının, te'vil ve zorlama olmaksızın net bir şekilde bilimsel gerçeklikle uyum göstermesi.

Hadis metninde, râvîler tarafından uydurulması ve tahmin-sezi yoluyla elde edilmesi son derece zor olan nâdir ve kıymetli bilgilerin bulunması. Zirâ, bu tip ender bilgilerin aktarım sürecinde hataya düşülmesi ihtimali daha düşüktür.⁴⁷

Astronomik Olaylara Arz Yöntemiyle Hadislerin Ta'zifi

Râvîlerden birinin hadis metnini aktarım sürecindeki hatası sebebiyle astronomik olaydan bahseden makbul bir hadisin muhtevâsının astronomik olaylara ve bilimsel gerçeklere aykırı gibi görünmesiyle bir şüphe ortaya çıkar. Dolayısıyla hadisin metni, astronomik olaylara arz yöntemiyle gözden geçirilerek incelenir. Aynı durum zayıf hadisin metninde gerçekleşirse, hadis tenkitçilerinin de ifade ettiği gibi hadisin içeriğinin astronomik bilgilerle uyumsuz olmasının nedeni olarak hadisin zayıf olması gösterilir. Astronomik olaylara arz yöntemiyle makbul hadisin metni incelenirken birtakım hususlara dikkat edilir;

Müsteşriklerin iddialarına göre astronomik bilgilerle metni uyuşmayan birçok sahîh hadis bulunmaktadır.⁴⁸ Bunlara misâl olarak ayın yarılması ve İsrâ-Mi'râc'ı anlatan rivâyetler gösterilebilir. Müsteşriklerin söz konusu hadislerle ilgili iddia ve şüphelerinin, hadis tenkidi uzmanları tarafından incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda müsteşrikler tarafından eleştirilen rivâyetlerin, bilimsel gerçekler yardımıyla şerh ve tetkik edilmesi astronomik olaylara arz yöntemiyle hadis tenkidinin kapsamına girmektedir.

Birtakım sahîh hadislerin muhtevâsının, astronomik gerçeklerle uyum göstermediğini iddia edenlerin bazıları, Hz. Peygamber'in Sünnet'inin bilime aykırı birçok noktayı barındırdığını belirtip İslâm ve bilimin sürekli bir çatışma içerisinde olduğunu ispatlama gayreti içinde olmuşlardır. Bununla beraber mevzubahis iddianın sahiplerinin bir kısmı ise hadislerdeki ihtilafları hadis ilimleri vasıtasıyla çözmeye çalışarak nassın ifade ettiği gerçek manâya ulaşmayı hedefleyen hakikat arayışı peşinde olan kimselerdir.

Hadislerin sıhhatini aklî ölçütlere dayanarak belirlemeye çalışan bazı ilim adamları, astronomik meseleleri ihtivâ eden kimi rivâyetleri, akıl ve mantığa uygun olmadığı gerekçesiyle red etmişlerdir. Örneğin, İsrâ ve Mi'râc olayının ruhen ve bedenen gerçekleştiğini inkâr ederek bunların sadece ruhî bir yolculuktan ibaret olduğunu vurgulamışlardır. İsrâ ve Mi'râc ile ilgili rivâyetlerde aktarıldığı gibi insanın bedeniyle kısa bir sürede yeryüzü ve gökyüzü arasındaki uzun mesafeyi çok hızlı bir şekilde gitmesinin aklen mümkün olmadığını

⁴⁷ Kerim Necib, *el-Eğaz, l'câzu 'l-Kur'an fî mâ tuhfihî 'l-erhâm*, (Beirut: Dâru'l-Marife, 2005), s.65.

⁴⁸ Sa'd el-Marsifi; *el-Müsteşrikûn ve'sünne(difâ' an'il-hadisi'n-nebevî*, (Kuveyt: el-Mektebetü'l-Menâri'l-İslâmî, 1994).

dile getirmişlerdir. Böylece söz konusu görüşe sahip olan ilim adamları Allah'ın kudreti ve Hz. Peygamber'in mucizeleri noktasında şüpheye düşmüşlerdir. Onlar da müsteşriklerin iddialarına cevap vermek amacıyla yola çıkmalarına rağmen müsteşriklerin şüpheleriyle naslara yaklaşarak müsteşriklerin hadis anlama ve yorumlama metotlarını kullanmışlardır.⁴⁹

Bu konudaki en önemli nokta sahîh hadisın metninin Kur'ân, Sünnet ve astronomik gerçeklerle arz edilmesi neticesinde hadisın muhtevâsının bunlarla uyum göstermediği gerekçesiyle hadise zayıf hükmü verilmesidir. Aslında bu uygulama, günümüzde üzerinde görüş birliğine varılmayan varsayımsal ve sübjektif bir yöntem olarak mevcudiyetini korumaktadır. Öte yandan astronomik olaylara arz yöntemiyle hadis tenkidi metodu, astronomik gerçeklerle hadislerin verdiği bilgiler birçok yönden benzeşmesi nedeniyle oldukça olumlu sonuçlar vermektedir.⁵⁰ Ayrıca Resul-i Ekrem'in bin dört yüz yıl önce verdiği bilgilerin modern dünyamızda yeni keşfedilen astronomik olgularla ortak noktaları taşıması, Hz. Peygamberliğin peygamberliğini ispat etme hususunda delil olarak kullanılabilir. Ayrıca bin dört yüz yıl önce bilimsel olarak keşfedilmesi mümkün olmayan bu bilgilerin, hadislerde yer alması bunların kainatın yaratıcısı tarafından vahiy olarak geldiğine kanıt olarak gösterilebilir. Örneğin rivâyetlerde ışık hızını aşan hızların bulunduğu ve göğün katmanlarının bulunduğu bildirilmesi astronomi biliminin kabul ettiği gerçeklerdir. Bununla birlikte astronomi biliminin Mekke ve civarında ilgili tarihlerde kûsûf olayının birden fazla gerçekleştiğini reddetmesi, bunu belirten hadislerin metinlerini doğrudan red etmemiz gerektiği anlamına gelmez. Ayrıca, râvîlerin rivâyetin metninde kûsûf namazıyla kûsûf olayını karıştırmaması sebebiyle hadisın metninin yanlış anlaşıldığı ifade edilmiştir.

Öte yandan rivâyetlerde Hz. Peygamber'in hayatıyla verilen bazı tarihler, astronomik hesaplara ve takvimlere uygun düşmemektedir. Meselâ rivâyette, Resul-i Ekrem'in Rebüevvel ayının 12'sinde Salı gecesinde hicret ettiği belirtilmiştir.⁵¹ Astronomik hesaplamalara göre ise salı gününün Rebüevvel ayının 12'sine denk gelmesi bu tarihte mümkün değildir. Bu noktada söz konusu çelişkiyi gidermek adına siyer rivâyetlerinde yer alıp, astronomik ve takvim hesaplarıyla uyuşmayan tarihlerin, ya içtihadî olarak sağlam bir kaynağa dayanmadan belirlendiği ya da rivâyet aktarım sürecinde tashîfe uğradığı söylenebilir.

⁴⁹ Âbid Muhammed es-Süfyânî, *Müsteşrikûn ve men tebiahum ve mevki-fuhum*, Mekke: el-Mektebetü'l-Menâra, 1988).

⁵⁰ Nâfiz Hüseyin Hammad, *Muhtelifu'l-hadis beyne'l-fukahâi ve'l-muhaddisîn* (Menehicu'l-ulemâ fî't-teâmül meâ muhtelifi'l-hadis, Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1414)

⁵¹ Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 475; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahihu İbn Hibbân*, thk.Şuayb Arnâvût. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle,1993), IV, 617 (hadis no:1716).

Hülâsa, senedsiz olarak nakledilen ve Hz. Peygamber'in hayatındaki önemli tarihleri bildiren rivâyetlerin metinlerinin sıhhati, astronomik hesaplara arz yoluyla hadis tenkidi vasıtasıyla tespit edilebilir. Örneğin bu rivâyetlerde yer alan tarihler, takvim ve astronomik hesaplarla uyum gösteriyorsa bu rivâyetin güvenilirliği teyit edilebilir. Ayrıca bu mevzuu müstakil olarak ele alan araştırma ve çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

4.Astronomik Olaylara Arz Yöntemiyle Hadis Tenkidinin Şartları

Gök olayları ve astronomik gerçekler, insanlık tarihinin bir parçasıdır. Tarihsel süreç boyunca ay tutulması, güneş tutulması gibi astronomik olayların tarihleri, zamanları ve mekanları tarih kaynaklarında nakledilmiştir. Dolayısıyla tarih ve hadis kaynaklarında yer alan astronomik olayların araştırılması ve incelenmesi noktasında ilim adamları ve tenkitçiler tarafından birtakım kriterler geliştirilmiştir. Nitekim Sultan el-Akâyla astronomik olayları ve tarihlerini aktaran rivâyetleri, hadis tenkidi yöntemiyle tetkik etme hususunda birtakım şartlar ortaya koymuştur⁵²;

Astronomik Olayı Nakleden Rivâyetin Sıhhatinin Belirlenmesi

Astronomi bilimlerine arz yöntemiyle hadis tenkidinde öncelikli olarak, gök olayı veya astronomik gerçeği nakleden rivâyetin sıhhatinin tespit edilmesi gerekmektedir. Ayrıca, gök olaylarının araştırılması için makbul hadislerin kaynak olarak kullanılması son derece ehemmiyetli bir husustur. Örneğin, İsrâ ve Mirâc hadisesinin tarihi tespit edilirken, bu hadise sonrasında Cebrâl'in Hz. Peygamber'e gelerek namaz vakitlerini bildirdiği sahîh rivâyetler yardımcı kaynak olarak kullanılabilir.

II. Görgü Şahitlerinin Tanıklarıyla Astronomik Olayı Aktarmaya Özen Göstermek

Astronomik olayı gören şahitlerin tanıdıklarıyla olayı nakletmek bu olayın zamanının ve mekanının net olarak bilinmesini sağlar. Ayrıca görgü tanıklarının anlatımlarından hareketle bu astronomik olayın günü, ayı, yılı miladî takvime göre veya hicrî takvime göre tespit edilebilir. Bu konuda çalışmaları bulunan Sultan el-Akayla, astronomik olayları nakleden tarihî kitap ve vesikalar vasıtasıyla zaman ve mekan gibi astronomik olayın unsurlarının belirlenebileceğini dile getirmiştir. Mesela, güneşin kûsûfunu anlatan sahîh senedlerle nakledilen birçok rivâyet olayın detaylı bir şekilde ele alınmasına yardımcı olur. Buna ek olarak bu hadisenin rivâyetlerde şahitlerin beyanlarıyla

⁵² Akâyla, Sultan Sened, *Nakdu'l-hadis bi'l-ard alâ'l-vekâi' ve'l-ma'lûmâti't-târîhiyye* (Amman: Daru'l-feth li'n-neşr ve'tevzi', 2002).

tafsilatlı bir şekilde anlatılması, olayın tarihinin netleştirilmesine büyük katkı sağlar.⁵³

5. Hz. Peygamber'in Sünnetindeki Astronomik Olayları Araştırmanın Kuralları

Resûlullah'ın Sünnet'i ve hadislerinde yer alan astronomik olayların, nas-ın kutsallığı ve korunmuşluğunu esas alarak Kur'an ve Sünnet bütünlüğüne dayalı, amacı İslâm dininin maksatları ve hikmetlerine ulaşmak olan ifrat ve tefritten uzak bir metodun ışığında incelenmesi son derece önemli bir noktadır. Zirâ, hadislerde geçen astronomi ile ilgili rivâyetleri ele alırken aşırılık ve hataya düşmemek için bu kapsamlı ve sistemli metodun kurallarının net olarak ortaya konması gerekir. Bu bölümde söz konusu araştırma metodunun kurallarına değinmeye çalışacağız.

Naslarda Bulunan Astronomik Olayları Tetkik Ederken Aynı Konuda Olan Âyet ve Hadisleri, Kur'an ve Sünnet Bütünlüğünde Ele Alarak Birlikte İncelemek. Benzer konularda yer alan âyet ve hadisleri beraber delil olarak kullanmak ve ele almak olayları doğru ve çok yönlü bir şekilde anlamamıza katkıda bulunur. Bununla birlikte hadis metinlerini, âyetlerden bağımsız olarak kullanmak, sahâbelerden ve selef ulemadan tevârüs eden Hz. Peygamber'in Sünnet'ini araştırma yöntemine uygun olmayan bir yaklaşımdır. Nitekim hadis şerhlerine göz attığımızda, şârihlerin hadisleri şerh ederken aynı konudaki âyetleri kaynak olarak kullandığını görmekteyiz.

Mesela, Hz. Nebi'nin *"Biz ümmî bir topluluğuz, hesap yapmayı, okumayı ve yazı yazmayı bilmeyiz. Fakat ayın ya yirmi dokuz ya da otuz gün olduğunu biliriz."*⁵⁴ anlamındaki hadisi, astronomik hesaplardan bahseden âyetlerden bağımsız olarak tahlil edilmemelidir. Dolayısıyla bu rivâyet, *"O, güneşi bir ışık kaynağı, ayı ise bir nûr yapan, yılların sayısını ve vakitlerin hesâbını bilmeniz için de aya bir takım menziller ve yörüngeler takdîr edendir."*⁵⁵ mealindeki âyetle birlikte bütüncül bir yaklaşımla ele alınmalıdır.

Hadislerin Bilimsel Yorumunu Yaparken Arapça Klasik Dil Kaynakları ve Bilimsel Kavramları İçeren Sözlükler İle Ansiklopedilerden Yararlanarak İki Yönlü Sözlük Sistemi Kullanmak.

Bilimsel terimleri ihtivâ eden rivâyetleri tahlil ederken, bilimsel terimlerin önce klasik Arap dilindeki manâlarına, daha sonra da modern bilimdeki anlamlarına temas ederek anlam zenginliği sağlamak son derece ehemmiyetli bir husustur. Nitekim Hamid el-Naîmî, modern bilimlerin gelişmesiyle klasik Arapça sözlüklerin tekelciliğini kaybettiğini ve Kur'an'daki astronomik kavramları anlama noktasında kelimelerin ikincil ve bilimsel anlamlarını ele alan

⁵³ Akâyla, Sultan Sened, *Nakdu'l-hadis bi'l-ard alâ'l-vekâi' ve'l-ma'lâmâti't-târîhiyye*, s. ,88-89.

⁵⁴ Buhârî, *Savm*, 13; Müslim, *Siyâm*, 15; Ebû Dâvûd, *Savm*, 4.

⁵⁵ Yûnus, 10/5.

sözlüklerden de yararlanılması gerektiğini dile getirmiştir. O, dil ve bilimsel sözlüklerden oluşan iki yönlü sözlük sisteminin, kavramların hem etimolojik hem de bilimsel açıdan incelenmesine katkı sağladığı için bunun olgulara daha kapsamlı ve bütüncül yaklaşılmasına yol açtığını ifade etmiştir. Ayrıca el-Naîmî, Kur'ân sözcüklerinin anlam açısından herhangi bir dil sözlüğü veya bilimsel kaynaktan daha zengin olduğunu öne sürmüştür.⁵⁶

Bu konuya misâl olarak “*Yıldızlar, gökyüzünün güvenceleridir. Yıldızlar gitti mi, gökyüzüne vaad edilen (kıyamet) gelir...*” mealindeki hadis gösterilebilir.⁵⁷ Bu rivâyette geçen “*أَمْنَةٌ* (emenetün)” kelimesi, klasik Arap dili sözlüklerinde “*güvence, teminat, emniyet*” anlamlarına gelmektedir.⁵⁸ Dolayısıyla bu rivâyette yer alan kelimeleri, sadece klasik Arap dili kaynakları yardımıyla analiz ettiğimiz de hadisin metninde teşbih yapıldığını zannederek rivâyetin bilimsel yorumunu göz ardı etmiş oluruz. Ancak metinde geçen astronomik kavramları, astronomi biliminin kaynakları vasıtasıyla ele aldığımızda yıldızların birbiriyle bağlantılı oldukları için gökyüzündeki uyuma katkı sağladıkları bilgisine ulaşırız. Ayrıca “*emenetün (أَمْنَةٌ)*” sözcüğüyle, gökyüzünde yer alan yıldızların arasındaki çekim gücü ile vakum enerjisi ve evrenin dokusu gibi astronomik kavramlara işaret edildiği çıkarımını yapabiliriz.

Netice itibarıyla astronomik olayları nakleden hadisler, klasik Arap dili sözlükleri, hadis şerhleri ve modern astronomi kavramları ile kaynakları aracılığıyla geleneksel ve bilimsel açıdan iki taraflı olarak incelenmelidir. Buna ek olarak vahiy kaynaklı hadis metinlerinin, geleneksel ve bilimsel kaynaklardan daha zengin anlam ve kavramlara sahip olma ihtimali gözden kaçırılmamalıdır. Bununla birlikte astronomik kavramlar ışığında hadis metinlerini yorumlarken, hadis metinlerinde geçen kelimelerin Arap dilindeki sözcük anlamlarıyla, bilimsel kaynaklardaki terim anlamları arasında bağlantı, uyum ve bütünlük bulunmasına dikkat edilmeli, bağlamdan kopuk zorlama yorumlardan kaçınılmalıdır.

Astronomik Kavramlarla İlgili Hadisleri Yorumlarken Rivayetin Sebebi Vurûdünü İtibara Almak.

Astronomik olayları nakleden rivâyetlerin ne maksatla ve hangi olaylar üzerine söylendiğinin bilinmesi, hadisin gerçek anlamına ulaşılmasını sağlar ve hadis hakkındaki ihtilafları giderir. Örneğin cehennem ateşinden bahseden “*Sıcak şiddetlendiği anlarda öğle namazını serinliğe bırakın, çünkü sıcağın şiddeti*

⁵⁶ Hamid el-Naîmî, *el-Kevn ve esraruhu fı âyâtı'l-Kur'ân*, (Ürdün: Dâru'l-arabiyye li'l-ülüm, 2000), s.15.

⁵⁷ Müslim, *Fedâilü's-sahâbe*, 207; İbn Hibbân, *Sahihu İbn Hibbân*, XVI, 234(hadis no:7249); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 399. Hadisin muhakkikleri, hadisin sahîh olduğunu ifade eder.

⁵⁸ Komisyon, *Hadislerle İslam*, I, 311-4; <https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/sayfa.php?CILT=1&SAYFA=311> (Erişim Tarihi: 09.05.2021).

Cehennem'in kaynamasındandır."⁵⁹ anlamındaki hadis, öğle vaktinde güneş sıcaklığından kaçındırmak maksadıyla söylenmiş olup hadisin asıl yorumunun yalnızca cehennem, sıcaklık ve ateş ifadeleri üzerine binâ edilmesi isabetli gözükmektedir.

Allah'ın Sıfat ve İsimleriyle İlgili Astronomik Olayları Aktaran Rivâyetleri, Allah'ı Tenzih Ve Takdis Eder Şekilde İncelemek.

Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın eşi ve ortağı olmadığını, ona benzer hiçbir şeyin bulunmadığını defalarca vurgulamaktadır.⁶⁰ Bu bağlamda, sınırlı ve fâni olan mahlukâtın, bakî ve ebedî olan Allah'ın zatını ve mâhiyetini tam olarak idrak etmesi mümkün gözükmemektedir. Bu sebeple, selef-i sâlihîn ve Ehl-i sünnet ulemâsı, Allah'ın zatı, sıfatları ve isimleri hakkındaki rivâyetleri yorumlarken teşbîh, tescîm ve ta'dilden kaçınmışlardır. Bu noktaya örnek olarak birkaç rivâyet misal verilebilir;

Abdullah b. Mesud'dan nakledilen bir rivâyete göre bir yahudî Resul-i Ekrem'in yanına gelerek ona Allah'ın gökleri, yerleri, dağları, ağaçları ve bütün mahlukatı bir parmak üzerinde tuttuğunu ve daha sonra da Allah'ın "*Ben Melikim*" dediğini söyledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber azı dişleri görülecek derecede güldü ve "*Onlar, Allah'ı hakkıyla tanıyıp bilemediler ve onun yüceliğini gerektiği gibi takdir edemediler*"⁶¹ mealindeki âyeti okudu.⁶² Bazı hadis âlimleri, bu hadisi müteşâbih olan rivâyetler kategorisine dahil etmişlerdir. Selef-i sâlihîn bu rivâyeti olduğu gibi kabul etmiş ve yorumlamadan kaçınmıştır. Sonraki dönemlerde yaşayan halef ulemâsı ise Allah hiçbir şeye benzemediğini için rivâyetteki parmak ifadesinin gerçek anlamda kullanılmadığını beyân etmiştir. Onlar, Allah'ın parmağından kastın onun kudreti ve gücü olduğunu belirterek Allah'ın mahlukâtı zorlanmadan ve yorulmadan yarattığını ifade etmek için rivâyette benzetme yapıldığını dile getirmiştir.⁶³

Ebû Hureyre'den nakledilen bir rivâyette de Allah'ın her gecenin yarısında veya üçte birinde dünya semâsına nüzûl ederek "*Bu vakitte bana dua eden varsa, duasına icâbet edeyim*" dediği ifade edilmiştir.⁶⁴ Aynı şekilde bu hadisi selef âlimleri tevil etmemişler ve olduğu gibi kabul etmişlerdir. Halef âlimlerine göre ise Allah'ın kullarına yakın olması ve gece vakitlerinde dualar ile

⁵⁹ Buhârî, *Mevâkitu's-Şalât*, 9.

⁶⁰ Şûrâ, 40/11; "الَّذِينَ كَفَرُوا هُمْ أَكْبَرُ وَأَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ" *O'nun benzeri bir şey yoktur (bu mümkün değildir). O her şeyi (hakkıyla ve tüm ayrıntılarıyla) İşitendir, Görendir.*"

⁶¹ Zümer, 39/67.

⁶² Müslim, *Sifâtu'l-Kiyame*, 19, 21/2786.

⁶³ Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâ-i türâsi'l-Arabî, t.y), XXIV, 108-109; <https://al-maktaba.org/book/5756/7510#p1>; Ebû'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *Kitâbü'l-İman min İkmali'l-Mu'lim bi-fevaidi Sahih-i Müslim*, thk. Yahyâ İsmail, (Mansure : Dâru'l-Vefâ, 1998/1419), VIII, 316; <https://al-maktaba.org/book/32843/4902#p1> ([Erişim Tarihi: 10.05.2021](https://al-maktaba.org/book/32843/4902#p1)).

⁶⁴ Müslim, *Müsâfirîn*, 169.

tevbeleri kabul etmesi,⁶⁵ Allah'ın dünya semâsına inmesi şeklinde benzetme sanatı kullanılarak ifade edilmiştir.⁶⁶

Nasların Kutsallığı ve Korunmuşluğunu Dikkate Alarak Hadisleri İncelemek

İslâm dinin temel kaynağı ve kurucu metni olan Kur'ân ve Sünnet naslarının, asr-ı saadetten günümüze kadar değişim ve tahrife uğramadan aktarıldığına Müslümanların çoğunluğu inanmaktadır. Bu sebeple astronomik olayları anlatan nasları da vahiy metinlerinin kutsal ve korunmuş olduğu bilinciyle dikkatle incelemek gerekmektedir. Bu bağlamda söz konusu metinler incelenirken aşağıdaki hususlara önem verilmelidir;

Hadisi sadece bilimsel olarak değil, kapsamlı ve çok yönlü olarak her açıdan maksat ve hikmetler bağlamında ele almak. Örneğin kıyamet alâmetlerinden olan güneşin batıdan doğmasını aktaran rivâyetleri incelerken, hadisi bağlamı ve söylenme sebebinden koparak hadisin ihtivâ ettiği anlamları sadece astronomik, mecâzî ve ğaybî konularla bağdaştırmak doğru bir yaklaşım gibi durmamaktadır. Oysaki bu rivâyetleri yorumlarken güneşin batıdan doğmasından asıl maksadın kıyâmet saatinin yaklaştığına dikkat çekilmesi, dünyanın fanî yönünün vurgulanması ve insanların dünya hayatını sonsuz zanederek gaflete düşmesinin engellenmesi olduğu göz ardı edilmemelidir. Ayrıca daha önce temas ettiğimiz sıcaklık şiddetlendiği zamanlarda öğle namazının geciktirilmesi ve dünyadaki sığağın şiddetinin kaynağının cehennem ateşi olduğunu aktaran rivâyeti de çok boyutlu olarak ele almak gerekmektedir. Bu rivâyetteki yeryüzündeki sıcaklığın cehennem ateşinin kaynamasından meydana geldiğini belirten mecâzî ifadelerle odaklanmaktan ziyade, rivâyetteki zararlı güneş ışınlarından ve cehennem ateşine düşmekten kaçınma tavsiyelerine odaklanmak hadisleri çok yönlü yorumlama prensibine uygun düşmektedir.

Astronomik konularla ilgi rivâyetleri analiz ederken, delilsiz olarak kesin yargılardan ve mutlak çıkarımlardan kaçınmak. Mesela, bir rivâyette zaman yakınlaşıp kısalmadıkça kıyametin kopmayacağı belirtilmiş, bir yılın bir ay, bir ayın bir hafta, bir haftanın da bir gün gibi kısa ve bereketsiz olacağı nakledilmiştir.⁶⁷ Hadis âlimleri, bu rivâyeti şerh ederken görüşlerini belirtmişler

⁶⁵ Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kari, *Mirkatü'l-mefatih şerhi Mişkati'l-Mesabih*, (Beyrut:Dâru'l-fikr, 1422/2002), III, 923 <https://al-maktaba.org/book/8176/1892/> (Erisim Tarihi: 10.05.2021).

⁶⁶ Komisyon, *Hadislerle İslam*, II,41; <https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/sayfa.php?CILT=2&SAYFA=41> (Erisim Tarihi: 10.05.2021).

⁶⁷ وعن أنس رضي الله عنه قال: [أقل رسول الله #: نفوم الساعة حتى يتقارب الزمان فتكون السنة كالشهر، والشهر كالجمعة، والجمعة كاليوم، واليوم كالساعة، والساعة كالضرممة من النار]. أخرجه الترمذي. «الضرممة» بالضاء المعجمة: احتراق السعفة.

“Resulullah (Sallallahu Aleyhi ve Sellem) buyurdular ki: “Zaman yakınlaşmadıkça kıyamet kopmaz. Bu yakınlaşma öyle olur ki, bir yıl bir ay gibi, ay bir hafta gibi, hafta da bir gün gibi, gün saat gibi, saat de bir çıra tutuşması gibi (kısa) olur.”; Tirmizi, *Zühd* 24, (2333).

ve “*en doğrusunu en iyi Allah bilir*” prensibi gereğince kesin yargılardan kaçınmışlar, ihtimalli ifadeler kullanmış ve hadislerin yorumu konusunda açık kapı bırakmışlardır. Ayrıca rivâyete astronomi ve gök bilimi açısından kafa yorarak hadisi gerçek anlamıyla zahîrî açıdan ele aldığımızda, zamanın yakınlaşması ve kısalması hususunun, modern bilim dünyasında henüz bilimsel açıdan ispatlanmamış bir olgu olduğunu görmekteyiz.

Hadislerdeki Kelimelerin Sözlük Anlamları ve Dilbilimsel Çağrışımlarını Hesaba Katarak Hadisleri Yorumlamak

Tearuz ve ihtilaf bulunmayan konulardaki hadisleri şerh ederken asıl olan, Hz. Peygamber’in “*cevâmiu’l-kelim*”⁶⁸ özelliğini dikkate alarak zorlama tevil ve benzetmelerden kaçınarak dilsel açıdan zahîrî manâyı ve gerçek anlamı incelemektir. Bununla birlikte hakkında ihtilaf ve tearuz bulunan bazı rivâyetleri, katı bir şekilci yaklaşımla yorumlayarak hadisi gerçek anlamıyla sınırlandırarak mecâzî yönünü görmezden gelmek bilimsel olarak isabetli bir yaklaşım değildir. Örneğin, güneşin arşın altında secde ederek hareket ettiğini belirten rivâyeti,⁶⁹ İslâm’a göre güneşin döndüğü ve dünyanın sabit kaldığını öne süren katı bir zahîrî anlayışla yorumlamak ve bunu dinin asıl meselesi haline getirerek imân ve küfür ölçütü olarak görmek son derece yanlış bir tutumdur. Bu telakki, insanları dinden çıkarma ve teşbih yapan âlimleri itham etme şeklinde İslâm’a zarar vermektedir ve bunun karanlık çağ Avrupası’nda egemen güç olan kilisenin çarpık din anlayışından farkı yoktur.

Eserlerinde hadis tenkidi ve müteşâbih konulara temas eden İmâm Gazzâlî, güneşin hareket ederek arşın altında secde ettiği rivâyeti ele alırken, mühlidlerin en çok hoşuna giden hususun, bazı bilimsel konular ve yorumların İslâm’a aykırı olduğunun Müslümanlar tarafından gelişigüzel ve delilsiz bir şekilde söylenmesi olduğunu belirtmiş ve bu söylemin İslâm’a zarar vermek isteyenlerin ekmeğine yağ sürdüğünü dile getirmiştir.⁷⁰

⁶⁸ “*Toplayıp bir araya getiren*” anlamındaki *câmi’* ile “*söz*” anlamındaki kelimenin çoğul şekillerinden meydana gelen bu tamlama daha çok veciz sözleri ifade etmekle beraber hadis ilminde Hz. Peygamber’in az sözle çok mâna ifade etme özelliğini belirtmekte ve az da olsa *câmiu’l-kelâm* ve *câmiu’l-kelim* şekillerinde de kullanılmaktadır. Hz. Peygamber, diğer peygamberlerden farklı olarak sadece kendisine verilen özellikleri saydığı bir hadiste “*Ben cevâmiu’l-kelim ile gönderildim*” (Buhârî, “Cihâd”, 122, “Ta’bîr”, 22, “İ’tişâm”, 1; Müslim, “Mesâcid”, 6); Mehmet Yaşar Kandemir, “Cevâmiu’l-Kelim”, DİA, VII, 440, İstanbul, 1993.

⁶⁹ Hz. Ebu Zerr (*radıyallâhu anh*) anlatıyor: *Güneş batarken Resulullah (Sallallahu Aleyhi ve Sellem) ile birlikte mescidde idim. Bana: "Ey Ebu Zerr, biliyor musun bu Güneş nereye gidiyor?" diye sordu. Ben: "Allah ve Resulü daha iyi bilirler!" dedim. "Arşın altına secde yapmaya gider, bu maksadla izin ister, kendisine izin verilir. Secde edip kabul edilmeyeceği, izin isteyip, izin verilmeyeceği zamanın (kıyâmetin) gelmesi yakındır. O vakit kendisine: "Geldiğin yere dön!" denir. Böylece battığı yerden doğar. Bu durumu Cenab-ı Hakk'ın şu sözü haber vermektedir. (Meal): "Güneş, duracağı zamana doğru yürüyüp gitmektedir. Bu aziz ve alim olan Allah'ın takdiridir" (Yasin 38”*; Buhari, *Tefsir*, Yasin 1, Bed'u'l-Halk 4, Tevhid 22, 23, Müslim, İman 250, (159), Tirmizi, *Tefsir*, Ya-sin, (4225).

⁷⁰ Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzali, *Tehafütü'l-felâsife*, thk.Süleyman Dûnya., 6.basım, (Kahire : Dâri’l-Maârif, ty.); I, 5-6.

Hadislerin Yorumlarında Bilim Otoriteleri Tarafından Kabul Edilerek Kanıtlanmış Bilgilere Dayanmak.

Tarihsel süreç boyunca bilim adamları tarafından birçok teori ve kuram ortaya konmuştur. Söz konusu teorilerinin bazılarının bilimsel olarak geçersiz olduğu ispatlanması sebebiyle bunların bazıları tarihin tozlu raflarındaki yerini almıştır. Bu bağlamda astronomik olayları ihtiva eden rivayetleri yorumlarken geçerliliğini yitirmiş bilimsel teorileri kullanmak yanlış bir yöntem gibidir. Ancak bundan daha tehlikelisi avâm ve bazı ilim adamları tarafından bilimsel sabit gerçeklerin olmadığını iddia ederek bilime yönemsizlik ve düzensizlik atfedilmesidir. Muhammed Bâsil et-Tâî bilimdeki değişkenler ve sabitler arasındaki dengenin sağlanmasının önemine dikkat çekmiş, tamamlayıcı ve bütünlüğü bilginin, bilimsel açıdan kanıtlanmış eksiksiz ve tam bilgi olmadığını vurgulamıştır. O, bilimsel teorinin bilimsel gerçeğe en yakın olgu olduğunu belirterek teorinin mutlak gerçek ve doğru olmadığını dile getirmiştir. Buna ek olarak tüm dengeli bilimin sürekli gelişmesiyle hakikate ve bilimsel gerçeğe yaklaşma ihtimalinin daha çok arttığının altını çizmiştir.⁷¹ Bu sözlerden hareketle astronomi bilimi ve diğer bilimsel teoriler ışığında belirli prensipler dahilinde hadis tenkidi yapılabileceği çıkarımına varılabilir. Bununla birlikte bazı kimseler tarafından bilimin eksik ve değişken olduğunun gündeme getirilerek bilimin ölçüt olduğunun kabul edilmemesi, Kurân-ı Kerim'in ve hadislerin bilimsel açıdan anlaşılması ve yorumlanmasının önüne sed çeker ve İslâm düşüncesinde yeni yaklaşımların ortaya konmasını engeller.

8.Astronomik Olayları Tespit Ederken Astronomik Hesaplamaları Kullanmanın Prensipleri. Hadis rivayetlerinde yer alan gerçekleşmiş ve gerçekleşecek olan astronomik hadiseleri tespit ederken yapılan astronomik ve takvim hesaplamalarında bir takım yöntem ve kuralların bulunması gerekmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde mevzubahis kurallar maddeler halinde ele alınacaktır.

I. Hadislerde yer alan astronomik hâdisenin zamanının ve mekanının net bir şekilde belirlenerek detaylı bir biçimde tespit edilmesi önemli bir husustur. Mesela, rivayetlerde birden çok defa nakledilen güneşin kûsûfu hadisesinin zaman ve mekanın belirlenmesi bu olay hakkında ince astronomik hesaplar yapılmasına ve detaylı bilgiler elde edilmesine fırsat verecektir. Astronomik olayın yeri ve mekanı, olayın varlığının ispatlanması ve olayla ilgi hesaplamalar yapılması noktasında temel yapıtaşı niteliğindedir. Örneğin güneşin kûsûfu olayının mekanın değişmesiyle, olayın gücü ve değeri de değişkenlik gösterir ve olay bu değişim sebebiyle görüntülenmeyebilir. Buna ek olarak

⁷¹ Tâî, Muhammed Bâsil, *Halku'l-kevn beyne'ilm ve'l-imân*, s.9-30.

hilalin görülmesi bilgisine fikhî mezhep ihtilaflarını göz önünde bulundurarak astronomik hesaplamaları kullanarak net bilgileri ulaşmak için olayın zamanı ve mekanının bilinmesi icap etmektedir.

II. Resul-i Ekrem'in hayatında geçen önemli hadiselerin tarihlerini tespit etmek için ayların başlangıç ve bitiş tarihlerinin göstergesi olan hilalin görülme ihtimali ve imkânını dikkate almak gerekir. Ayrıca ayların tamamlanıp tamamlanmadığı ve hilalin evrelerini belirlemek için bir ay veya birkaç ay önceki hilal görülme bilgisine de ihtiyaç duyulur. Mesela, Hz. Peygamber'in yaptığı hacdaki arefe gününün tarihini netleştirmek için önceki aylardaki hilalin görülmesi ve ayın evreleri malumatına gereksinim duyulur.

III. Gerek insan kaynaklı olan gerek program kaynaklı olan hatalara düşme ihtimalinden kaçınmak için astronomik hesaplar ve tarih belirleme işlemlerinin tekrarlanarak birkaç defa yapılması ve kontrol mekanizması kurulması gerekir.

IV. İslam dünyasını ilgilendiren önemli gün ve tarihlerin belirlenmesi amacıyla hilalin görülmesi ile ilgili yapılan hesaplamalarda kesin ve net sonuçlara önemlidir. Dolayısıyla bu hesaplamaların, Müslüman devletler ve İslâm âlemi garantörlüğü altında, belirli bilimsel prensipler çerçevesinde, modern ve gelişmiş programlar ve uygulamalar yardımıyla evrelerden geçirilerek tekrarlı bir şekilde yapılması gerekmektedir.

6. Astronomi ve Uygulamaları Işığında, Astronomik Olaylarla İlgili Hadisleri Araştırmaya Dair Önemli Hususlar

Gök bilimi ve gök olayları ile ilgili rivayetleri astronomi biliminin desteği ile incelemek, hadislerin anlaşılması ve yeni bilgilere ulaşılması noktasında büyük katkı sağlar. Buna ek olarak astronomideki bilimsel gelişmeler ve yeni keşiflerden faydalanarak bu rivayetleri ele almak, hadisin metninden yorum açısından istifade etme oranını artırır ve araştırma sürecine birçok yararlar sunar. Bu bölümde astronomi ışığında gök bilimi ile ilgili rivayetleri ele alınmanın faydalarına ve özelliklerine temas edilecektir.

I. Astronomik olaylarla ilgili hadislerin, ayırt edici özellikleri ve yönlerinin keşfedilmesi önemli husustur.

a. Hadislerin meydana gelen ve gerçekleşecek bazı astronomik olayları nakletme konusunda tek kaynak olması ve tarihsel süreç içinde bilgi aktarımını sağlayarak tarihi vesika hükmüne geçmesi. Gök cisimleri ve olaylarından bahseden kimi hadisler, diğer kaynaklarda yer almayan gök olaylarını aktarmışlar ve Resul-i Ekrem'in astronomik olaylar karşısındaki tutumu, tavsiyeleri ve davranışlarını genel olarak gözler önüne sermişlerdir. Bu bağlamda sadece hadislerin naklettiği gök olaylarından bazılarını şunlar misal olarak gösterilebilir; İsrailoğullarının peygamberlerinin birinin döneminde

gerçekleşen güneş tutulması, kıyamet kopmasına yakın bir vakitte güneşin batıdan doğması, kıyamet gününde güneşin mahlukata yaklaşması.

b. Rivayetlerin Kur'ân-ı Kerîm'de geçen birtakım gök olaylarını detaylı bir şekilde anlatılması sebebiyle bu olaylardaki konu bütünlüğünün sağlanması ve bunlardaki olay örgüsünün elde edilmesi. Kur'ân-ı Kerîm'de yeryüzünün ve dünyanın kıyamet gününde büyük değişiklik göstereceği, başka bir yer haline geleceği ve farklı bir görünüm alacağı belirtilmiştir.⁷² Hadislerde yeryüzünün kıyamet günü gümüş gibi bembeyaz olacağı bildirilmesi ile yeryüzünün değişim hakkında bilgi verilmiştir. Buna ek olarak Kur'ân-ı Hakîm'de güneşin aydınlatıcı ve ısıtıcı ışık kaynağı olduğundan bahsedilmiş⁷³ ve güneşin enerjisinden detaylı bir şekilde bahsedilmemiştir. "Sıcaklığın şiddeti, cehennemin nefes almasından ileri gelir"⁷⁴ mealindeki rivayette ise güneşin ışık ve ısı kaynağı olması benzetmeler ve mecaz yoluyla tafsilatlandırılmıştır. Bu hadiste, güneşin enerjisinin ve ısısının kaynağının cehennem ateşi olduğu belirtilerek güneşin ısı ile cehennem ateşi arasında bağlantı kurulmuştur. Ayrıca söz konusu rivayete göre ateşin bir kısmı diğer kısmını yemesi sebebiyle cehennem Allah'tan nefes almak için izin istemiş, Allah da ona nefes alması için yılda iki defa izin vermiştir. Böylece cehennem ateşinin yılda iki defa nefes alması ile yaz mevsimindeki en şiddetli sıcaklar ve kış mevsimindeki en sert soğuklar meydana gelmiştir. Yukarıda naklettiğimiz rivayette teşbih yapılarak cehennem ateşinin, güneş ısı ve sıcaklığına benzetildiği muhtemeldir. Bu rivayette, "ateşin bir kısmının diğer kısmını yemesi ve nefes almak istemesi" anlamındaki ifadelerle, güneşin sürekli yanan bir ateş kütlesi olduğu mecazî olarak ifade edilmiş olabilir.

II. Gök bilimi ve gök olayları ile ilgili hadisler, veciz ve öz bir şekilde söylenmesiyle beraber bilimsel yoruma açık derûnî ve işârî anlamları barındırmaktadır. Hamid Naimî, Kur'ân-ı Hakîm'in lafızları ve âyetlerinin, kadim ulemanın geleneksel tefsirinde geçen anlamlarla birlikte modern bilimsel yorumları ihtiva ettiğini beyan etmiştir.⁷⁵ Hz. Peygamberin Sünneti de Kur'an gibi klasik ve modern yorum yöntemlerine açıktır, kadim ve modern bilgiyi içinde saklamaktadır.

III. Hz Peygamberin Sünneti, peygamberin gönderildiği ortamdaki muhataplarının akıl, bilgi ve görgü seviyesini dikkate alarak onlara hitap etmiştir.

⁷² İbrahim, 14/48; "يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ" (Kıyamet saati) *Yerin başka bir yere (Dünya'nın farklı bir görünümüne), göklerin de (başka âlemlere) dönüştürüldüğü gün; onlar tek olan, Kahhâr olan Allah'ın huzuruna çıka(r)ıla caklardır. (Her şeyin hesabı sorulacak, hak ettikleri karşılığı bulacaklardır.)*"

⁷³ Nâh, 71/16; "وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَجَعَلَ الشَّمْسُ سِرَاجًا" "Ve Ay'ı bunlar içinde bir nur kılınmış, Güneş'i de (aydınlatıcı ve ısıtıcı) bir kandil yapmıştır."

⁷⁴Buhârî, Mevakîf, 9; Müslim, Mesacîd, 185, 186, 187.

⁷⁵ Hamid el-Nâimî, *el-Kevn ve esraruhu fi âyâtî'l-Kur'ân*, 84.

Muhammed Mansûr, Cahiliyye devri Araplarının dünyanın yüzeyinin düz olduğuna ve dünyanın sabit durduğuna inandığını belirtmiştir. O, Kur'ân'ın nazil olduğu sırada dünyanın küresel olduğunu ve döndüğünü, Arapların inancına aykırı olarak âyetlerde açık bir şekilde bildirmesi durumunda, Arapların bu bilimsel gerçekleri hemen yalanlayacaklarını ifade etmiş ve onların İslâm davetinin başlangıcında Kur'an ile aralarına mesafe koyacaklarını dile getirmiştir. Ayrıca o, Kur'ân'ın üslubundaki derin hikmetin ve müthiş belâğatin gereği olarak onların akıllarının ölçüsünde onlara hitap ederek söz konusu bilimsel gerçeklere işârî olarak değindiğine dikkat çekmiştir. Diğer taraftan Kur'ân-ı Kerîm'in hikmet ve belâğata dayalı eşsiz üslubunun bazı özellikleri, onunla aynı kaynaktan gelen hadisler de bulunmaktadır.⁷⁶ Meselâ, Ebû Zerr'den nakledilen güneşin arşın altına secde yapmaya gittiğini anlatan rivâyette, güneşin hareket ettiğine ve döndüğüne bilimsel olarak mecâzî bir tarzda işaret edilmiştir. Buna ek olarak güneşin batıdan doğacağını belirten hadiste de güneşin hareket ettiğine ve *"yıldızların gökyüzünün güvenceleridir."* anlamındaki rivâyette, astronomik açıdan yıldızların evrendeki önemine ve onların birbiri arasındaki dayanışmaya teşbih yoluyla dikkat çekilmiştir.

IV. Hadis İlmindeki İhtilâflı Meselelerde Yeni Yaklaşımların Ortaya Konması, Bunlardaki Farklı Yönlerin Keşfedilmesini Sağlar.

Gök cisimleriyle alakalı hadislerin tenkidinde ve bilimsel yorumundaki tartışmalı konularda şüpheleri gidermek amacıyla yeni yaklaşımlar ortaya koymak, problemlerin çözülmesinde rol oynar. Bu bağlamda ilim adamları tarafından, astronomi biliminin desteğiyle ihtilâfî'l-hadîs ilminin bazı konularında, klasik kaynaklarda yer almayan yeni bilimsel yorumlar yapılmıştır. Mesela, önceki bölümlerde aktardığımız güneşin arşın altında secde etmeye gittiğini ve güneşin battığı yerden doğacağını ifade eden rivâyetler, güneşin hareketine ve dönmesine delil olarak kullanılmış ve astronomik bilgiler yardımıyla kâdîm şerhlerde bulunmayan bir tarzda bilimsel olarak şerh edilmiştir.

V. Fıkîh İhtilâflarında Görülen Bazı Bilgi Yetersizliklerinin Giderilmesi

Fıkîhçılar, rüyet-i hilalin kesinleşmesi için hilalin görüldüğü yerin batısında da çıplak gözle görülmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Fakat astronomi bilimine göre hilalin bu şekilde çıplak gözle görülmesi yalnızca aynı enlem üzerinde olan yerlerde mümkün olabilir. Bununla birlikte bazen hilal Amerika'nın güneyinde görülürken, Amerika'nın kuzeyinde çıplak gözle görülmeyebilir. Bu minvalde hilalin astronomik olarak tespit edilmesi için görüldüğü yerin batısında da çıplak gözle görülmesi şartı, astronomik açıdan genel geçer bir kural değildir, bu olay mekandan mekana değişiklik gösterebilir. Bu

⁷⁶ Muhammed Mansûr Haseb, *el-İşâratü'l-Kur'âniyye lisür'ati'l-uzma*, (Mısır: Dâru'l-Meârif, 2000), s.149.

sebeple hilalin görülmesiyle alakalı rivâyetlerdeki ihtilaflarda, modern astronomi biliminden yararlanarak detaylı araştırmalar yapılmalı ve astronomik hesaplamalar kullanılmalıdır.

VI. Astronomik Olaylarla İlgili Rivâyetlerdeki İletlerin Ortaya Konması

Bu konuya misal olarak “*Biz ümmi bir topluluğuz, okumayız, yazmayız ve hesap yapmayız. Ancak ayların yirmi dokuz veya otuz gün olduğunu biliriz*” anlamındaki hadis gösterilebilir. Zirâ bu rivâyetin metnindeki “(لَا نَحْسُبُ) *la nahsübül hesap yapmayız*” ifadesiyle, o devirde diğer toplumlarda astronomik hesaplar ve matematiksel işlemler yapılmasına rağmen Arap toplumunun astronomik takvim hesabı yapmayı yeterince bilmediği dile getirilmiştir. Bu sebeple Hz. Nebî, rivâyette Arapların üst düzeyde astronomi ve takvim bilgisine sahip olmadıklarını belirtmiş ve astronomik hesaplarla ayların sürelerinin belirlenebileceğine işaret etmiştir.⁷⁷

VII. Siyer-i Nebideki Önemli Hadiselerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Resul-i Ekrem’in hayatında birçok gök hadisesi meydana gelmiştir. Onun doğumunda Ahmed isimli yıldızın doğması ve hicretin beşinci senesinde meydana gelen ayın küsûfî gibi olaylar bunlara örnek olarak gösterilebilir. Bu bağlamda, hadis kitapları, İslâm ve dünya tarihi kaynakları, takvim hesaplamaları ve modern astronomi uygulamaları vasıtasıyla söz konusu hadiselerin tarihine ve detaylarına ulaşılarak incelemeler yapılabilir.

VIII. Bilimsel gerçekler ve Astronomik olaylarla ilgili hadislerin, bilimsel açıdan şerh edilmesine ehemmiyet verilmelidir. Çalışmamızın önceki bölümlerinde, küsûf-hüsûf ve güneşin doğuşuyla ilgili rivâyetlerin bilimsel yorumuna temas etmiştik.

IX. Gök Cisimleri ve Hâdiseleri ile Alakalı Rivâyet Metinleri, Metin Tenkidi Uygulamalarından Geçirilmelidir.

Sosyal bilimlere ait metinlerde, metin tenkidi uygulamasının yapılmasıyla metinlerin tarihçesi tespit edilir ve metinlerde geçen bilgiler bilimsel ve sosyolojik açıdan incelenir ve bunların kaynağı araştırılır. Bu bağlamda gök cisimleriyle alakalı rivâyetlerin metinlerinde yapılan tenkid uygulamalarıyla, metinlerde geçen bilgiler, astronomi bilimi yardımıyla teyit edilebilir. Bununla birlikte bilim sürekli değişip yenilenmesi ve sınırlı kaynaklara sahip olması nedeniyle, bazı hadis metinlerinin yorumunda gerçek anlamda birincil kaynak olma işlevini göremeyebilir. Netice itibarıyla, gök hâdiseleri ile ilgili hadis metinleri, ilim adamları tarafından ortaya konan metin tenkidi prensip-

⁷⁷ Buhârî, *Savm*, 13 .

leri vasıtasıyla değerlendirmeye tabî tutulup detaylı olarak inceleyebilir. Böylece metinlerin sıhhati hakkında yorum yapılabilir ve metinlere yönelik yeni yaklaşımlar ortaya konabilir.

X. Astronomik Hadislerle İlgili Fıkhî Meselelerde, Modern Astronomik Uygulamaların ve Hesaplamaların Kullanılmasının Öncelenmesi

Hadislerde namaz vakitleri ile bayram günlerinin belirlenmesi ve hilalin görülmesi gibi bazı fıkhî konularda, Müslümanlar arasında ihtilaflar bulunmaktadır. Astronomi bilimi ise modern teknoloji ve bilimsel hesaplamaları vasıtasıyla günlerin ve ayların belirlenerek takvimlerin oluşturması noktasında büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Bu minvâlde Müslüman ilim ve bilim adamları, modern astronomi biliminden faydalanarak söz konusu ihtilafların giderilmesine katkı sağlayabilir ve Müslümanlar arasında vakit konusunda ortak görüşün oluşmasına yardımcı olabilir. Bununla birlikte bazı Müslüman ülkelerde artık hilalin görülmesi ve namaz vakitleri gibi konularda astronomi biliminden ve teknolojiden yararlandığı bilinmektedir.

Sonuç

Gerek hadis kaynakları gerek de modern kaynaklar ışığında yaptığımız araştırmaların neticesinde şu sonuçlara ulaştık;

Astronomi bilimine arz yöntemiyle metin tenkidi yapılmasına kaynaklık eden vahiyse (âyetler ve hadisler) argümanlar bulunmaktadır. Ayrıca araştırmamızda, bilimlere arz yöntemiyle metin tenkidi uygulamasının gerekliliği ve ihtiyacı, âyet ve hadislerden çıkarılan delillerle ifade edilmiştir.

Astronomi bilimleri yardımıyla hadislerde metin tenkidi yapmak son derece önemlidir ve bilimsel anlamda gelişmeye büyük katkı sağlar. Sünnet'te, astronomi bilimi ile ilgili çok sayıda hadis bulunmaktadır ve rivâyetlerde geçen astronomik olayları ele alan birçok çalışma ve araştırma alanı modern dünyamızda mevcuttur. Ayrıca kimi Müslüman ilim adamları tarafından söz konusu hadislerin bilimsel yorumu yapılarak Hz. Peygamber'in risâletinin doğruluğu ispatlanmaya çalışılmıştır.

Metin tenkidi, birtakım muhaddisler tarafından rivâyetlerin metinlerinin ve isnâdlarının sıhhatini tespit etme noktasında ölçüt olarak kullanılmış ve hadis ilimlerine olumlu anlamda etkili olmuştur. Böylece, metin tenkidi sayesinde hadislerin verdiği bilgiler, te'kid ve teyit edilmiş ve metinlerin bilimsel yorumu yapılmıştır.

Astronomi bilimine arz yöntemiyle yapılan hadis tenkidi aracılığıyla, astronomik konulardaki rivâyetler arasında tercih yapılabilir ve hangi rivâyetin daha güvenilir olduğu konusunda metin üzerinden fikir elde edilebilir. Buna ek olarak Resul-i Ekrem'in hayatında gerçekleşen önemli gök olaylarının tarihi net olarak tespit edilebilir.

Bilimlere arz yöntemiyle yapılan metin tenkidi, son yüzyıllarda terimsel anlamda ortaya çıkmasına rağmen bunun kökenleri klasik muhaddislerin hadis tenkit yöntemlerine dayanmaktadır. Ayrıca Müslümanlar, tenkit ve yorum noktasında diğer bilim ve disiplinlerden istifade etmişler ve *"hikmet ve ilim, mü'minin kaybettiği yitik malı gibidir, mü'min onu nerede bulursa almaya hak sahibidir"*⁷⁸ fehvasına uygun hareket etmişlerdir.

Astronomi bilimine arz yöntemiyle metin tenkidi, gerekçeleri, şartları ve kuralları muâsır ilim adamları tarafından ortaya konmuş, ifrat ve tefritten uzak bir araştırma metodudur.

İslâm vahyi, kutsal metinlerde insanları hidayete sevk etmek ve onların tefekkür etmelerini sağlamak amacıyla gök cisimleri ve gök olaylarını konu edinmiştir. Ayrıca teori ve kuram oluşturma noktasında, vahyin ana kaynak, bilimin ikincil kaynak olduğu dile getirilmiştir. Bununla birlikte İslâm vahyinin, bilgiye kaynaklık etme noktasında ansiklopedilerden ve sözlüklerden daha zengin olduğu öne sürülmüş ve bilimlere ait olan bazı bilgileri işârî bir biçimde ihtivâ ettiği ifade edilmiştir.

Din ve bilimin kaynağın ortak olduğu ve ikisinin de sonsuz ilahî bilginin parçaları olduğu belirtilmiş, din ile bilim arasında gerçek anlamda çatışma olmadığı vurgulanmıştır. Ayrıca, Hz. Peygamber'in Sünnetinin, astronomi bilimiyle tam uyum gösteren bilimsel bilgileri işârî olarak barındırdığı misallerle anlatılmıştır.

Hadislerde yer alan bilimsel bilgiler ve yorumlar ile astronomi bilimi arasında, bazı konularda uyum ve benzerlik tespit edilmiştir. Diğer taraftan astronomi ile ilgili birtakım hususlarda görülen ihtilafların zâhirî ve yüzeysel olduğu çıkarımına varılmıştır.

Tavsiyeler

Araştırmacılar, Kur'ân ve Sünnet'i bilimsel açıdan yorumlarken, birtakım bilimsel prensipleri dikkate almaları icap etmekte ve vahyin korunmuşluğu ile kutsallığını gözeterek hareket etmeleri gerekmektedir. Ayrıca bilimsel konularla ilgili yüzlerce rivâyeti, bütüncül bir yaklaşımla, İslâm vahyinin hikmetleri ve maksatları bağlamında ele almaları önemli bir husustur.

İslâm dinindeki astronomik konuları araştırmayı hedefleyen ve dünya çapında alanında uzman olan kimselerden oluşan kurum, komisyon ve enstitülere ihtiyaç duyulmaktadır.

Farklı alanlarda uzman olan araştırmacıların ortaklığıyla, İslâm tarihindeki astronomik olayları ele alan kolektif çalışmalar, klasik ve modern kaynaklardan yararlanarak ortaya konmalıdır.

⁷⁸ Tirmizi, *İlim* 19; İbn Mâce, *Zühd* 17.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, el-. *Müsned*, thk.Şuayb Arnavût, vd. Beyrut:Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Akâyla, Sultan Sened. *Nakdu'l-hadîs bi'l-arad alâ'l-vekâi' ve'l-ma'lûmâtî't-târîhiyye*. Amman: Daru'l-feth li'n-neşr ve'tevzî', 2002 .
- Akgül, Abdullah-Ahmet. *Kur'ân-ı Kerîm Meali*. <https://www.kuranmeali.com/Ayet-Karsilastirma.php?sure=56&ayet=1> (Erişim Tarihi:10.05.2021)
- Ali el-Kari, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *Mirkatü'l-mefatih şerhi Mişkati'l-Mesabih*. Beyrut:Dâru'l-fikr, 1422/2002.
- Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru ihyâ-i türâsi'l-Arabî, t.y.
- Bedr, Abdürrahim. *el-Muhayirâtü'l-felekiyye*. Kuveyt: Müessesetü'l-Kuveyt li'tekaddümi'l-ilmî, 1984.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Sahîhu'l-Buhârî*. Thk. Mustafa Dîb el-Beğa Dimeşk. Beyrut: Dâru İbn Keşîr, 3.basım, 1987.
- Bükey, Moris. *et-Tevrât ve'l-İncîl ve'l-Kur'ân ve'l-ilm*, terc: Hasan Halid. 2.basım. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1987.
- Cerâr, Abdurrahman Mustafa. *et-Teokît fi'l-ibâdât şeriyyen ve felekiyyen*. Ammân: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Demradâş, Sabri. *Li'l-kevn ilâh kırâtun fi kitâbi'llahi'l-manzûr*. Kuveyt: Mektebetü'l-Menâr, 2001.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Ebû Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, yy. Dâru'l-fikr, ty.
- Ebû Umeyr, Fâyez Abdülfettah. *Kavâidü nakli'l-haber fi'l-Kitâbi ve's-Sünne*. *Mecelletü'l-İslâmiyyetü'l-marife* (es-senetü'l-âşira). yıl: 10, sayı:39, 1432.
- el-Cevâbî, Muhammed Tâhir. *Cuhûdu'l-muhaddisin fi nakdi metni'l-hadisi'n-nebevi*. Tunis: Müessetü Abdülkerim b. Abdullah, ty.
- el-Eğaz, Kerim Necib. *İ'câzu'l-Kur'ân fimâ tuhfihi'l-erhâm*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2005.
- el-İdlibî, Salahaddin b. Ahmed. *Menhecü'n-Nakdi Inde Ulemâi'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Âfâk, 1403.
- el-Hârisî, Ahmed Hasan Ahmed. *el-Ehâdisü'n-Nebeviyye Elletî İstedelle bihâ alâ'l-i'câzi'l-ilmî fi'l-insân ve'l-erd ve'l-felek*. Medine:el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1431/2001.
- el-Marsifî, Sa'd. *el-Müştarihikûn ve'sünne(difâ' an'il-hadîsi'n-nebevi*. Kuveyt: el-Mektebetü'l-Menârî'l-İslâmî, 1994.
- el-Munazzamatu'l-Arabiyye li'l-terbiye ve's-Sekâfe, *Mustalahâtu'l-feleki fi't-ta'lîmi'l-âlî*, Daru'l-beydâ, 1977.
- el-Naîmî, Hamid. *el-Kevn ve esraruhu fi âyâtî'l-Kur'ân*, Ürdün: Dâru'l-arabiyye li'l-ulûm, 2000.
- Es-Seyyid, Azmî Taha. *el-felsefe: Medhalü hadîs*. Ammân: Dâru'l-Menâhic, 2003.

- es-Süfyânî, Âbid Muhammed. *Müştəşrikûn ve men tebiahum ve mevkiyuhum*, Mekke: el-Mektebetü'l-Menâra, 1988.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbüfî. *el-Müstedrek*. Thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Hammad, Nâfiz Hüseyin. *Muhtelifu'l-hadîs beyne'l-fukahâi ve'l-muhaddisîn(Menehicu'l-ulemâ fi't-teâmül meâ muhtelifi'l-hadîs*. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1414
- Han, Siddîk Hasan. *Lükâtü'l-'aclân mimmâ temessü ilâ ma'rifetihî hâcetü'l-insân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985.
- Hârizmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefâtihu'l-ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- Haseb, Muhammed Mansûr. *el-İşâratü'l-Kur'âniyye lisür'ati'l-uzma*. Mısır: Dâru'l-Meârif, 2000.
- Hasâvne, Avnî Muhammed. *Tatbîkâtü ilmi'l-felek fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*. Ürdün: Âl-I Beyt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Hawking, Stephen. *Târîhu Mûciz liz-zamân mine'l-inficârî'l-azîm hattâ'sukûbi's-Sevdâi*. Kahire: el-heyetül- Mısıryetü'l-Âmme li'l-kitâb, 2006.
- 'Itr, Nûreddîn. *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs*, 3. Basım. Dimeşk; Dâru'l-Fikr, 1412/1992.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ahmed b. 'Ali. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buḥârî*. thk. Abdula-ziz b. Abdullah b. Bâz. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mâ' rife, 1379.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn. *Mukaddime*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1984.
- İbn Hazm, Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî. *et-Takrîb li-haddî'l-manṭık ve'l-medḥal ileyhi bi'l-elfâzi'l-âmmiyye ve'l-emsiletî'l-fıkhiyye*. Thk. İhsân Abbâs. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye lil-dirâsât, 1987.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Sahîhu İbn Hibbân*. thk.Şuayb Arnavût. Beyrut:Müessesetü'r-Risâle,1993.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. thk. Seyyid Şerefaddin Ahmed. yy: Dâru'l-fikr, 1975.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî. *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1993.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *en-Nihâye fi şarîbi'l-hadîs ve'l-eser*. Thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmud Muhammed. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- İbnü'n-nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1978.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-hadîs*, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-muâsır, 1977.
- Ivedillah, Tarık. *el-İrşâdât fi takviyeti'l-ehâdis bi's-şevâhid ve'l-mütebeât*. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1417.

- İzhîr. Cemal Muhammed Mahmud. *et-Tevkît fî'l-Âhvâlî'sh-Şahsiyye*. Ürdün: Necâh el-Vataniyye Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dâru'l-Marife, ty.
....., *Tehafütü'l-felasife*. thk. Süleyman
Dünya. 6.basım. Kahire : Dâru'l-Maârif, ty.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Cevâmiu'l-Kelim", DİA, VII, 440, İstanbul: TDV, 1993.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubi. *Kitâbü'l-iman min İkmali'l-Mu'lim bi-fevaidi Sahih-i Müslim*. thk. Yahyâ İsmail. Mansure : Dâru'l-Vefa, 1998/1419.
- Kutub, Muhammed. *Mezâhib fikriyye mu'âsıra*. Kahire: Dâru'sh-Şurûk, 1988.
- Komisyon. *Hadislerle İslam*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. <https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/sayfa.php?CILT=1&SAYFA=311>(Erişim Tarihi: 09.05.2021).
- Mahmûd Paşa El-Felekî. *Netâicu'l-ifhâm fî takvîmi'l-Arabî kable'l-İslâm*. nşr. Ahmed Zeki Efendi. 2.basım. Cidde: Dâru'l-Menâra, 1412/1992.
- Miller, Gary. *Eşsiz Mucize Kur'ân*. ter: Erdoğan Baş. İstanbul: Erkam Yayınları, 2007.; eserin Arapçası ve İngilizcesi için bakınız; <https://islamhouse.com/ar/author/7837/>(Erişim Tarihi:10.05.2021)
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs'il-Arabî, ty.
- Râmî, Leylâ. *Kırâatü fî istidrakâti Ümmi'l-mü'minîn Âişe radiyallahu anhâ fî rivâyâtî's-sahâbe*. Mecelletü'l-İslâmiyyetü'l-marife (es-senetü'l-âşira). yıl: 10, sayı:39, 1432.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn. *el-Hey'etü's-seniyye fi'l-hey'eti's-sünniyye*. nşr. Anton M. Heinen. Beyrut: 1982.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *Müsnedü'sh-Şâmiyyîn*. thk. Hamdî b. Abdülmecid. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1984 .
- Tâî, Muhammed Bâsil. *Halku'l-kevn beyne'ilm ve'l-imân*. Amman: Dâru'n-Nefâis. 1998.
- Tâî, Muhammed Bâsil. *Tahkîku havâdisi Kusûfi'sh-Şemsî fi't-Târîhi'l-İslâmî*. *Yermük: Mecelletü Ebhasi'l-Yermük silsiletü ulumi'l-insaniyye*. 2006. Cild:22. Sayı:2.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî. *Sünen-i Tirmizî*. thk. Beşâr Avâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998.
- Umerî, Muhammed Ali Kâsım. *Dirâsât fî Menheci'n-Nakd 'İnde'l-Muhaddisin*. Ürdün: Dâru'n-nefâis. 1420/2000.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. komisyon, Kuveyt: Dâru'l-hidâye, 1965.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hağâ'iki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsî'l-Arabî, ty.
- Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf. *Şerhu'l-Muvatta*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411.